

Zicht

Tijdschrift voor gereformeerd zicht op politiek en maatschappij

Thema

Meer dan rendement alleen

7 "De tegenstelling markt versus staat is een valse tegenstelling"

Prof. dr. Irene van Staveren

10 "Belastingen zijn meer dan een kostenpost!"

Dr. Joan Doornebal

Meer dan rendement alleen

1	'Laissez-faire' of 'laissez-fleurir'? <i>drs. Jan Schippers</i>	BLIKOPENER
2	Genade maakt bedelaars echt rijk <i>ds. G.J. Baan</i>	BIJBELSTUDIE
6	'Van tunnelvisie naar breder en dieper economisch inzicht' <i>drs. Jan Schippers interviewt prof. dr. Irene van Staveren</i>	INTERVIEW
18	De waarde van dat wat geen prijs heeft <i>Eline van den Bosse MSc</i>	THEMA
25	Waarde bepalen <i>Peter Schalk</i>	FOCUS
26	Onderwijs: niet alles van waarde is meetbaar <i>drs. Wouter van den Berg</i>	THEMA
30	Hart voor de zorg <i>Huibert Kik</i>	THEMA
36	Vertel het hele hulpverhaal <i>Eddie Krooneman</i>	THEMA
40	Hollands welvaren <i>dr. Joost Hengstmengel</i>	THEMA
46	Belastingen: alleen een kostenpost? <i>dr. Joan Doornebal</i>	THEMA
52	Mededingingsbeleid: meer dan rekensommetjes <i>ir. Hans Maljaars</i>	THEMA
58	Het wonder van Urk <i>Rien Bogerd</i>	BRANDPUNT
59	Onrust over de rustdag <i>René Heij MA</i>	LOKAAL VIZIER
67	'Uitkomsten MKBA's vaak verkeerd uitgelegd' <i>ir. Hans Maljaars interviewt dr. Niek Mouter</i>	LOKAAL VIZIER
71	TTIP: Groei boven welzijn? <i>Christiaan Meinen</i>	WORLDVIEW
77	De Europese Unie, een garantie voor succes? <i>Sander Bossenbroek</i>	SGP-JONGEREN
82	Maak bbp niet groter dan het is! <i>Debat tussen Rosalie Smit en Hans Stegeman</i>	KWARTAALSTELLING
85	Boeken over economie in overvloed <i>ir. Hans Maljaars en drs. Jan Schippers</i>	BOEKENSCHAP
95	Bezinning op ethiek en getuigenis <i>mr. Corry-Anne van der Tang-Everse</i>	BOEKENSCHAP
99	True price - sociaal berekend <i>dr. ir. Henk Kievit</i>	PERSPECTIEF

'Laissez faire' of 'laissez fleurir'?

U kent de leidraad van het liberale kapitalisme wel: *laissez-faire*. Laat de vrije markt haar gang gaan, want dat zal leiden tot de beste uitkomsten voor mens en maatschappij. Deze mythe versloeg de laatste decennia haar tienduizenden. Ook in SGP-kring. Maar we zijn er bedrogen mee uitgekomen. Dat is de eerste les van de jaren 2008-2013, toen de westerse economie langs de rand van de afgrond ging. Maar is er een alternatief? Wanneer de politiek pretendeert de economie te willen gaan beheersen, lopen we dan niet van de gavel in de greep? Inderdaad, de gavel van het vooruitgangsgeloof en de greep van de maakbare samenleving brengen ons geen geluk. Ze geven vooral perverse prikkels.

Terecht stelde dominee H.G. Abma (1917-1992) voor om het *laissez-faire* van de liberale politiek te laten varen en het overheidsbeleid te baseren op de formule van het *laissez-fleurir*: Het gaat erom dat de overheid de goede initiatieven vanuit de samenleving naar eigen aard laat groeien en bloeien. Dat schreef hij in 1981. Hebben we deze wijze raadgeving niet teveel in de wind geslagen?

In deze dikke editie van *Zicht* treft u een keur van artikelen aan die duidelijk maken op welke manier een wijzer economisch beleid mogelijk is. Een beleid gebaseerd op gezonde bijbelse uitgangspunten. Rentmeesterschap en rechtvaardigheid bijvoorbeeld. En op deugdelijke economische inzichten die de valse tegenstelling van staat tegenover markt ontstijgen. De redactie dankt alle auteurs en geïnterviewden voor hun bereidwillige bijdragen aan dit nummer.

Zoals de mens bij brood alleen niet zal leven, zo dient de politiek niet alleen met rendement te rekenen. Mens en samenleving moeten niet bloeden, maar opbloeien. *Laissez fleurir* is veel meer dan een stijlbloempje. Dit uitgangspunt zal ook onze levensstijl kleur en fleur geven.

Jan Schippers, *eindredacteur*

Want gij weet de genade van onze Heere Jezus Christus, dat Hij om uwentwil is arm geworden, daar Hij rijk was, opdat gij door Zijn armoede zoudt rijk worden.
[2 Korinthe 8:9]

Ds. G.J. Baan, predikant van de Gereformeerde Gemeente te Vlissingen

Genade maakt bedelaars echt rijk

Eens heeft Luther gesproken van een wonderlijke ruil: 'Heere Jezus, U mijn zonde, en ik Uw gerechtigheid'. Daaraan kunnen we denken als het hier ook gaat over een wonderlijke ruil: Christus is arm geworden en heeft Zijn hemelse rijkdom daarvoor afgelegd, zodat arme zondaars rijk zouden kunnen worden.

Paulus schrijft deze woorden met betrekking tot vragen over rijkdom en armoede. Dat speelde erg in de gemeente van Korinthe. Er was veel armoede. Mensen moesten voortdurend door anderen geholpen en vooral financieel ondersteund worden. In de wereld van vandaag is er ook veel nood. Zeker als we leven in een westerse samenleving van weelde en overdaad, zoals

wij, mogen we daar weleens vaker bij stilstaan. Wat hebben wij dan nog veel, vergeleken met de behoeften van veel mensen die het dagelijks aan het nodige ontbreekt. Zo wekt Paulus de mensen in Korinthe op ook aan anderen te denken, ook in hun noden te voorzien.

MEDEDEELZAAMHEID GAAT BOVEN RIJKDOM

Een ander punt is dat wij onze welvaart juist moeten besteden. Daarin worden altijd keuzes gevraagd. Hebben we onszelf op het oog, of anderen? Dienen we de mammon, of God? Leeft het Bijbelse: 'Het is zaliger te geven dan te ontvangen', of is het juist andersom? Weten we wat

het is dat God de milde gever liefheeft, of zijn deze dingen ons onbekend?

Laten we eens met al deze vragen, met op de achtergrond de gegevens dat welvaart goed besteed en welzijn juist bezien moeten worden, kijken naar wat onze tekst zegt. Want dan wordt het op voorhand duidelijk dat niet allereerst rijkdom het belangrijkste is, maar de mededeelzaamheid. Hoe belangrijk is het in alle dingen te vragen naar Gods wil en de juiste keuze hierin te volgen. Al te gemakkelijk is materialisme onze drijfveer. Denk aan koning Hizkia die trots zijn rijkdom aan anderen toont (2 Koningen 20:12-19). Dan verschraaft het geestelijk leven, als er al geestelijk leven is. Daarentegen maakt genade, ziende op de Heere Jezus Die alles gaf en arm wilde worden, mededeelzaam. Het doet het grote Voorbeeld volgen.

ZICHT OP ONZE GEESTELIJKE ARMOEDE

Dat leert ons dat genade nodig is. Boven al hetgeen van de wereld is, geldt de opdracht: 'Zoekt eerst het Koninkrijk van God'. Ook daarop wijst onze tekst. Het grote Voorbeeld dat Paulus hier voor ogen staat, is Christus Zelf. En dan vooral in *geestelijk* opzicht. Het is belangrijk dat we anderen tot steun zijn, maar nóg belangrijker is dat we ons eigen zielenheil niet uit het oog verliezen. Dan is het allereerst wel nodig dat we beseffen van nature arm te zijn. Als we immers geen deel hebben aan de rijkdom van God in Christus zijn we arm. Doodarm. We zijn nog beklagenswaardiger dan de armste bedelaar in een grote wereldstad. Hoeveel medelijden kunnen we met hen hebben, zonder ze allemaal te kunnen helpen. Heb dan nog meer medelijden met uzelf, met jouzelf. We lezen het in Gods Woord: 'Gij zijt ellendig, jammerlijk, blind, naakt' (Openbaring 3:17). Hoe erg als we hiervan geen besef hebben. Juist daarom de oproep om hier eens over na te denken, bij stil te staan.

Wij moeten onze welvaart juist besteden. Daarin worden altijd keuzes gevraagd. Hebben we onszelf op het oog, of anderen? Dienen we de mammon, of God?

Het is nodig dat die armoede van zonde wordt weggenomen, en het gemis aan Gods genade wordt opgelost. Als Gods Geest in ons hart gaat wonen en werken, worden dat de grote levensvragen. We worden werkelijk bedelaars, zoekers, vragers. En zomin als we een bedelaar blij kunnen maken met een stuk steen (het gaat hem om eten, om voedsel), zomin kan zo'n mens tevreden worden gesteld met iets wat niet werkelijk voeden kan. Het gaat hem uiteindelijk om Jezus' gerechtigheid, om Christus' verdienste, om de Middelaarsrijkdom. Dat past het beste bij zo'n verloren mens, toch?

ONVERDIENDE GENADE

Weet u wat het wonder is? Dat nu juist voor verloren zondaars en arme bedelaars er een grote rijkdom is. Juist geopenbaard in de grootste armoede en ontluistering. Hiervan schrijft Paulus dat er Eén arm geworden is Die rijk was. Het is Christus. Hij heeft de hemel van Zijn heerlijkheid verlaten en is neergedaald in een beestenstal, werd neergelegd in een kribbe. Zijn dat geen bewijzen van Zijn oneindige zondaarsliefde?! Niet alleen Zijn Vader heeft het allerbeste gegeven wat Hij bezat, namelijk Zijn eniggeboren Zoon, maar ook de Zoon heeft er alles voor over gehad om zondaars zalig te maken. Hij werd werkelijk arm.

Beseft u dat dit een wonder is? Dat er, om het met Paulus' woorden te zeggen, geen groter 'genade' denkbaar is? Genade is onverdiend. Wel, voor iemand die geen recht meer heeft en

Westreenen

elektra | beveiliging | zonnepanelen | domotica

Nieuwbouw of verbouw
Storing of onderhoud
Groot of klein
Specialistisch of standaard

Tolsestraat 12
4043KB, Opheusden
0488-440116
info@westreenen.nl

Op veel
gebieden thuis

Domotica

Zonnepanelen

Beveiliging

Elektra

ONTDEK UW GROEIPOTENTIE

ZULLEN WE GROEIEN?

Voor ondernemers,
managers en medewerkers

TOP 7 Klantvragen Bunt Groep

- 1 "Wij willen efficiënter werken en meer winst maken."
- 2 "Hoe dragen we ons bedrijf over aan de volgende generatie?"
- 3 "Ik wil een betere manager worden."
- 4 "Ik loop vast met mezelf."
- 5 "Het loopt niet lekker in ons team."
- 6 "Wij zijn veel te druk."
- 7 "Veranderingen in wetgeving en financiering dwingen ons anders te gaan werken."

Welkom bij Bunt Groep.

Galileilaan 23d, 6716 BP Ede
0318 - 83 02 26
info@buntgroep.nl
www.buntgroep.nl

Bunt
groei van mens en organisatie

Genade is onverdiend. Voor iemand die geen recht meer heeft en van bedelen moet zien rond te komen, krijgt dat woord werkelijk inhoud.

van bedelen moet zien rond te komen, krijgt dat woord werkelijk inhoud. 'Onverdiend Heere Jezus, dat U naar mij wilde omzien. Onverdiend dat U voor mij geboren wilde worden. Onverdiend dat U mijn zonden wilde dragen. Onverdiend dat U Zich voor mij liet nagelen aan het kruis. Onverdiend.'

KOSTBARE GERECHTIGHEID

En deze 'genade' krijgt dan werkelijk inhoud als we vol verwondering mogen staan in de beestenstal van ons leven aan Jezus' kribbe. Deze kribbe, met daarin de heerlijkste en grootste Rijkdom, wordt dan in een beestenstal neerge-

zet. Dan kan het niet anders dat we gaan buigen aan deze kribbe, Hem onze liefde gaan waardig schatten, en onze Zaligmaker gaan belijden. 'Ik kniel aan Uwe kribbe neer, o Jezus, Gij mijn Leven!'

Zo worden arme zondaars rijk in Hem. Ze worden bekleed met het duurste kledingstuk dat denkbaar is: Jezus' gerechtigheid. Ze ontvangen de heerlijkste geschenken en schatten die er zijn: vergeving van zonde en het eeuwige leven. Ze hebben deel aan de voortreffelijkste weldaden, in en na dit leven: Jezus' bescherming, Christus bloed, 's Heilands trouw. En het meest troostvolle? Wel, dit alles zal hun nooit meer ontnomen worden, tot in eeuwigheid niet!

Hebben we deel aan deze rijkdom? Jezus nodigt nog: 'Rijkdom en eer is bij Mij, duurzaam goed en gerechtigheid.' (Spreuken 8:18). Laat ons dan heengaan naar deze Zaligmaker, buigend aan Zijn voeten. Hij verstoot niemand die zonder Hem niet meer leven kan en het om Hem te doen is!

In de zomer van 2008 was daar ineens de financiële en economische crisis. Veel economen schrokken van de impact van deze crisis. Maar nu we acht jaar later het ergste achter de rug lijken te hebben, is het weer business as usual. 'Onder economen en beleidsmakers heerst nog steeds het 'oude eenzijdige economische denken' dat markten altijd efficiënter zijn dan inefficiënte overheden.' Dat verontrust Irene van Staveren, hoogleraar Pluralistische ontwikkelingseconomie, in hoge mate. Daarom schreef zij een nieuw leerboek over economie waarin ze aandacht vraagt voor de diversiteit aan inzichten en theorieën onder economen.

Jan Schippers, directeur Wetenschappelijk Instituut voor de SGP

Van tunnelvisie naar breder en dieper economisch inzicht

In gesprek met prof. dr. I.P. van Staveren over het onderscheid tussen economie en ideologie

In uw boek 'Wat wij kunnen leren van economen die (bijna) niemand meer leest' behandelt u tien 'vergeten' economen. Aan welke economen zouden politici vandaag de dag vooral meer aandacht moeten (gaan) geven?

'In essentie pleit ik voor meer diversiteit in de economie als wetenschap, zowel in het onderwijs als in de artikelen in toptijdschriften. Het

gaat mij niet om een alternatieve economiebeschouwing die in de plaats komt van het huidige dominante neoklassieke verhaal. Niet in plaats van, maar ernaast zouden ook visies van andersdenkende economen aan bod moeten komen. In hoofdstuk tien van mijn boek tref je daarom een pleidooi aan voor pluralisme in plaats van de gebruikelijke tunnelvisie'.

‘Volgens mij is het enorm belangrijk dat bij elk economisch probleem waar de politiek vandaag de dag mee worstelt, of dat nu de gezondheidszorg is of de euro, de inzichten van meerdere economen worden benut om daarover het licht te laten schijnen. Mijn advies is: bestudeer eerst economen uit verschillende scholen en stromingen en maak daarna pas je afweging. In plaats van een vooringenomen positie kiezen, waar passende argumenten bij gezocht worden. Argumenten zijn er te over en altijd wel te vinden. Maar als ze volgens deze werkwijze gevonden worden, kun je dat niet beschouwen als een wetenschappelijk goed gefundeerde argumentatie’.

Hoe kon het volgens u gebeuren dat het concept van de vrije markt (met z'n onzichtbare hand) zozeer een eigen leven is gaan leiden, dus uit de maatschappelijke en morele context is 'gelicht' waarin Adam Smith dit had ingebed?

‘In de eerste plaats is het vaak zo dat, als economen al een werk van Adam Smith hebben gelezen, ze alleen de *Wealth of Nations* hebben gelezen en niet zijn voorafgaand verschenen boek *The theory of moral sentiments*. De tweede reden is dat die onzichtbare hand een heel erg aansprekende metafoor is. Didactisch werkt hij ook zo leuk. Wanneer studenten horen van markten met vraag en aanbod, dan vragen ze zich al gauw af: ‘maar wie stuurt dat dan?’ Ja,

Over Irene van Staveren

Irene van Staveren (1963) is sinds 2010 hoogleraar *pluralistische ontwikkelingseconomie* aan het Institute of Social Studies van de Erasmus Universiteit dat gevestigd is in Den Haag, waar ze sinds 1999 werkt. Ze is voorzitter van het PhD-programma en directeur van de online database Indices of Social Development. In de jaren '80 studeerde zij economie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en promoveerde daar in 1999 op een proefschrift over een aristoteliaans perspectief op de economie.

Van Staveren doet onderzoek naar uiteenlopende onderwerpen met als rode draad een pluralistische, onorthodoxe en interdisciplinaire benadering. *Vorig jaar publiceerde zij Economics after the crisis - an introduction to economics from a pluralist and global perspective* (Routledge, 2015). Voor het bredere publiek bewerkte zij deze publicatie tot het boek *Wat wij kunnen leren van economen die (bijna) niemand meer leest* dat dit voorjaar bij Boom Filosofie verscheen.

Veel van haar werk raakt aan de thematiek van ethiek in de economie, zoals het *Handbook of Economics and Ethics* (Edward Elgar, 2009) en *Beyond Social Capital* (Routledge, 2008). In 2015 ontving zij de Thomas Divine lifetime achievement award van de Association of Social Economics. Van Staveren is lid van *Sustainable Finance Lab*, een denktank die werkt aan een duurzamer financiële sector. Verder is ze redactielid van *Review of Social Economy* en *Feminist Economics*. Sinds kort vervult ze ook de functie van vicevoorzitter van *Rethinking Economics NL*, de Nederlandse tak van een wereldwijde beweging van kritische economiestudenten die pleiten voor meer pluralisme in het economieonderwijs.

dan komt die onzichtbare hand uit de mouw! Kortom, het is een prachtige metafoor. En zoals met alle metaforen, is de verleiding groot om ermee aan de haal te gaan’.

In dit verband leg ik u graag een uitspraak van de conservatieve econoom Wilhelm Röpke (1899-1966) voor. Hij stelt dat de ultieme morele ondersteuning van de vrije markteconomie buiten de markt zelf ligt. ‘De markt en haar vrije concurrentie zijn niet in staat om die morele voorwaarden vanuit zichzelf voort te brengen. Een ongeremd kapitalisme zal roofofbouw plegen op de sociale samenhang en vermaalt de samenlevingsverbanden, waardoor de structuur van de samenleving als los zand uiteenvalt.’ Uw reactie?

‘Ja, in deze gedachte kan ik me wel vinden. Eigenlijk komt iedere denker die het kapitalisme grondig analyseert tot die conclusie. Op de een of andere manier moet het kapitalisme of de vrije marktwerking toch ingedamd worden.’ Lachend: ‘En als een conservatieve denker als Röpke dat ook concludeert, blijkt dat je daar dus helemaal geen marxist voor hoeft te zijn! Want het was natuurlijk Karl Marx die in *Das Kapital* (1867) als eerste fundamentele kritiek op het kapitalisme uitte en in 1936 volgde Keynes met zijn *The general theory of employment, interest and money*.

Vandaag de dag is een meerderheid van de economen het ermee eens dat een ongeremd kapitalisme tot verkeerde gevolgen voor de samenleving leidt. Overigens haast ik me wel om er meteen bij te zeggen dat er wel een verschil is tussen markt en kapitalisme. Juist daarom vind ik Adam Smith zo goed. Want hij schreef zijn werk toen het kapitalisme nog in de kinderschoenen stond. De negatieve gevolgen daarvan waren nog niet zichtbaar. Smith schreef over

In essentie pleit ik voor meer diversiteit in de economie als wetenschap, zowel in het onderwijs als in de artikelen in toptijdschriften. Het gaat mij niet om een alternatieve economiebeschouwing.

de markt, hoe die ingebed is binnen de normen en waarden van de samenleving. En daarbinnen kan een markt floreren.

Het kapitalisme daarentegen is een heel specifieke invulling van de markt, die deels met de markt aan de haal is gegaan. Dat proces beschrijf ik ook in mijn boek [zie p. 28-32]. Nu is het niet zo dat je bang moet zijn dat een markt op zichzelf schade aanricht. Maar een kapitalistische invulling van de markt, dat is andere koek. Neem bijvoorbeeld het concept van financialisering, waarin met geld steeds meer geld wordt gemaakt. De financiële markt is goed beschouwd geen normale, stabiele markt. Want geld is bedoeld om niet meer dan een ruilmiddel, rekeneenheid en spaarmiddel te zijn. Maar in een kapitalistische economie ontstaat het geld die status, zogezegd. Dan wordt accumulatie – vermeerdering – de drijfveer achter veel activiteiten’.

Tja, de in SGP-kring veel geprezen maar te weinig gelezen hervormer Johannes Calvijn verzette zich al tegen de praktijk van geld maken met geld. Dat vond hij moreel verwerpelijk. Maar daarmee kom ik op het verwijt dat bijvoorbeeld christeneconomen vaak te horen krijgen: ‘Jullie bedrijven ethiek, geen economie’. De economische wetenschap wordt gepresenteerd als een neutrale wetenschap, terwijl de levensbeschouwing er van meet af aan ingebakken zit.

'Het lastige is inderdaad dat neoklassieke economen helemaal niet erkennen dat zij morele vooronderstellingen hebben. Zij beweren dat hun theorie waarde vrij is. En jammer genoeg nemen de meeste economiedocenten die bewering zomaar over als waarheid. Neem een concept als nutsmaximalisatie. Je kan neoklassieke economen niet verwijten dat zij niet ingaan op het soort voorkeuren dat mensen hebben. Dat is een soort *black box* waar je als econoom niet veel over kunt zeggen. Maar ik vind wel dat de neoklassieken met het uitgangspunt dat mensen hun nut maximaliseren een keus hebben gemaakt voor een ethische grondslag van hun theorie. Maar als je zegt dat het een ethische keus is, distantiëren ze zich gewoon daarvan. Merkwaardig! Want sla het eerste boek over ethiek open en je komt de nutstheorie tegen die ervoor kiest dat het goede ligt in maximale uitkomsten. Onmiskenbaar een morele keus. Net zoals de keuze voor deontologie of voor de tien geboden. Je kan daar van alles tegenover zetten, maar je kan eenvoudigweg niet volhouden dat nutsmaximalisatie een waardenneutraal uitgangspunt is en de rest afdoen als 'allemaal ethiek'. Ik vind het altijd weer bijzonder verbazingwekkend om

Ik ben er verontwaardigd over dat studenten economie in feite geïndoctrineerd worden. Het lijkt mij vruchtbaarder om de inzichten van verschillende economen naast elkaar te presenteren, zodat studenten gestimuleerd worden om zelf kritisch te gaan nadenken.

dat in de gangbare theorieboeken over economie te lezen.

Daar ligt ook een belangrijk motief voor mij waarom ik het boek geschreven heb. Ik ben er verontwaardigd over dat studenten economie in feite geïndoctrineerd worden. Ze krijgen eerst te horen dat de economische wetenschap ervan uitgaat dat mensen streven naar nutsmaximalisatie. En vervolgens wordt studenten geleerd dat economie een positivistische wetenschap is die alleen maar de feiten beschrijft. Dat is inconsistent. Het eerste is lijnrecht in tegenspraak met het tweede. Het helpt mijns inziens niet om hele boze boeken te schrijven over slechte economen. Daar kom je in het onderwijs niet ver mee. Het lijkt mij vruchtbaarder om de inzichten van verschillende economen naast elkaar te presenteren, zodat studenten gestimuleerd worden om zelf kritisch te gaan nadenken en niet klakkeloos de neoklassieke leerboekjes blijven volgen'.

Ik doe even alsof ik een verdachtmakende tegenstander ben: leiden al die uiteenlopende economische theorieën en inzichten niet eerder tot verwarring dan tot helderheid over de goede oplossing van problemen? Kunnen we het niet beter wat eenvoudiger houden?

'Elke serieuze tak van wetenschap kent verschillende theorieën en vakwetenschappers gaan daarover eindeloos met elkaar de discussie aan. Dat maakt een vak juist boeiend. In de natuurkunde zeggen ze toch ook niet: laten we maar bij Newton blijven want alle vragen rondom Einstein zijn nog niet opgelost. Dat zou absurd zijn. Als in de natuurkunde verschillende theorieën naast elkaar bestaan zonder dat het vak zelf daardoor ter discussie komt te staan, is het veeleer logisch dat het in de economie op dezelfde manier eraan toe zal gaan. Ook in de wetenschap bestaan voor bepaalde beweringen wel

tweehonderd verschillende bewijzen, eigenlijk dus tweehonderd theorieën over die wiskundige stelling. Dat is toch mooi, daar verrijk je een wetenschap toch mee? Taalwetenschap, antropologie, sociologie, allemaal kennen ze een diversiteit aan theorieën. Dat maakt een vak tot wetenschap. Ik ben bang dat als je de economie reduceert tot één theorie, dat je dan ook het wetenschappelijke karakter doet verbleken. Economie wordt dan een 'toolbox', wat sommige economen ook wel schijnen te willen. Alsof die 'tools' neutraal zijn, geen theoretische lading hebben en dus nooit discutabel zouden zijn. Kortom, het is een zeer problematische gedachte dat we eenheidsworst in de economie wensen, omdat het anders zo lastig wordt. Ik begrijp best dat politici verlangen naar een stevig economisch verhaal dat het einde van alle tegenspraak zou zijn. Maar dan zit je in ideologisch vaarwater en niet op het terrein van de wetenschap'.

Mensen denken graag in links-rechts verhoudingen. Kort door de bocht geformuleerd zijn er economen met een diep wantrouwen jegens de overheid (en daarom pleiten voor deregulering en vrije marktwerking). Er zijn er ook die een rooskleurig vertrouwen hebben in de staat (en dus pleiten voor minder marktwerking, meer regulering of zelfs een planeconomie). Kortom: het is Keynes of Friedman, links of rechts, een derde weg lijkt niet te bestaan.

'Met overtuiging kies ik voor een derde weg. Want de tegenstelling markt versus staat is een valse tegenstelling. Ga maar terug naar Adam Smith. Hij vertrekt niet vanuit twee, maar vanuit drie waarden: *liberty, justice and benevolence* (vrijheid, gerechtigheid en welwillendheid). Daarbij gaat het om de vrijheid van de markt, om de gerechtigheid die de staat moet bevorderen en bewaken en om de welwillendheid van men-

Ik begrijp best dat politici verlangen naar een stevig economisch verhaal dat het einde van alle tegenspraak zou zijn. Maar dan zit je in ideologisch vaarwater en niet op het terrein van de wetenschap.

sen in de samenleving, ook wel aangeduid als civil society, maatschappelijk middenveld, of communities – kortom alles wat niet-markt en niet-staat is.

Zodra je inziet dat de economie steeds bestaat uit deze drie domeinen - staat, markt en communities - helpt je dat ook om uit die tegenoverstelling van staat en markt te stappen. Je kunt dan veel meer zien. Het stelt je in staat om nieuwe ontwikkelingen beter te begrijpen. Ik heb bijvoorbeeld onderzoek gedaan naar *crowdfunding*. Dat fenomeen past niet in de tweedeling van markt tegenover staat. Het gaat niet over de banken, niet over het Ministerie van Financiën, maar over ons burgers, met geld uit ons eigen inkomen – dus niet via geldschepping door de bank of subsidies van de overheid. We dragen bij vanuit ons eigen geld en laten ons uitbetalen in natura, dat is een kenmerk van echte crowdfunding. Zo'n nieuw initiatief kun je niet plaatsen als je denkt binnen de dichotomie van overheid of markt.

Voor politici geldt dat ook. Ik denk dat wanneer zij niet in twee, maar in drie domeinen gaan denken, ze ook met betere oplossingen kunnen komen voor de grote economisch problemen waar we voor staan. Van mij hoeft de politiek zeker niet zelf het voortouw te nemen, maar zij kan wel bepaalde initiatieven faciliteren of bepaalde ongewenste ontwikkelingen afremmen'.

De ironie over pleitbezorgers van vrije marktwerking en deregulering is natuurlijk dat de banken gered moesten worden met publiek geld, opgebracht door belastingbetalers. Het was consequenter geweest om die banken failliet te laten gaan.

‘Het is zondermeer heel ironisch. Vanaf de jaren ‘90 werd de bankensector sterk gedereguleerd. Vervolgens konden banken door fusies en overnames heel groot worden, zelfs zo groot dat het balanstotaal van de vier grootste Nederlandse banken in 2008 wel vier keer het nationaal inkomen bedroeg. Vervolgens dreigden ze om te vallen en toen deden ze opeens een beroep op de staat om ze te redden. Het vervelende is wel dat de overheid haar euro’s maar een keer kan uitgeven. Dus die reddingsoperaties zijn ten koste gegaan van bijvoorbeeld het budget voor de zorg en het onderwijs. Studenten moeten meer bijdragen aan de financiering van hun studie. Het komt erop neer dat veel mensen de dupe zijn geworden van die bankenredding’.

De aandacht voor Piketty’s ‘Kapitaal in de 21ste eeuw’ lijkt op een kortstondige hype. Terwijl er goede argumenten zijn voor minder ongelijkheid in een samenleving. Maar bij velen, orthodoxe christenen zeker niet uitgezonderd, zijn deze inzichten niet populair. Waar zou dat aan te wijten zijn?

‘Piketty heeft een sterk betoog, maakt een goed punt en heeft dat degelijk onderbouwd met veel gegevens. Van verschillende kanten is geprobeerd om zijn conclusies onderuit te halen, maar elke keer hebben de critici bakzeil moeten halen. De neoklassieke theorie is niet meer dan een economische theorie. Veel niet-economen beseffen dat onvoldoende – en dat kun je ze ook niet verwijten. Het beleid dat op deze theorie wordt gebaseerd heeft het label ‘neoliberaal’ gekregen. In het kort willen neoliberalen de

In het kort willen neoliberalen de markt meer ruimte geven en het ingrijpen van de overheid beperken tot het hoogstnoodzakelijke. Dit beleid kennen we sinds president Reagan en premier Thatcher. Daar zijn intussen generaties mee opgegroeid die geen weet hebben van andere benaderingen.

markt meer ruimte geven en het ingrijpen van de overheid beperken tot het hoogstnoodzakelijke. Dit beleid kennen we sinds president Reagan en premier Thatcher. Daar zijn intussen generaties mee opgegroeid die geen weet hebben van andere benaderingen. Het is zodoende in de *mindset* van mensen gaan zitten. Volgens mij is dat een belangrijke verklaring waarom velen vinden dat je niet te veel economische gelijkheid en herverdeling moet hebben’.

In SGP-kring kun je de handen op elkaar krijgen voor de neoliberale stelling dat herverdelen diefstal is met instemming van politici.

‘Ik vermoed dat dit te maken heeft met de gedachtegang die wordt gebaseerd op de gelijkennis van de talenten: je moet hard werken, woe-keren met je talenten en dat wordt gezegend met welvaart. In de gelijkennis komt een knecht voor die het verkregen talent onder de grond stopte, omdat hij eigenlijk bang was voor zijn autoritaire baas. Hij speelde daarom op zekerheid en wilde zijn baas precies datgene teruggeven wat hij van hem verkregen had.

Hoe je deze gelijkennis ook uitlegt en toepast, ik denk dat je deze niet in het domein van de markt

moet plaatsen, maar in het domein van de zorg. In dat perspectief biedt deze gelijkenis een gezond tegenwicht tegen de huidige prestatiedruk, het streven om eruit te halen wat erin zit. Dat maakt veel mensen zo vermoeid. Juist het zorgen voor mensen met minder talenten is zinvol en heeft ook waarde. Dat geeft ontspanning en rust en bevrijdt de mens van het krampachtige streven naar meer’.

Hoe kunnen we ongebreidelde ongelijkheid het beste afremmen? Ik leg u verschillende opties voor. Als eerste regulering. Bijvoorbeeld: de hoogst betaalde werkende in een onderneming verdient per uur maximaal tienmaal het uur-salaris van de laagstbetaalde werkende.

‘Triodosbank hanteert de regel dat de hoogste baas niet meer dan tien keer zoveel verdient als de laagstbetaalde werknemer. Ik vind het inspirerend, maar tegelijk ben ik er niet voor dat dit via wetgeving door de overheid zou worden afgedwongen. De onderneming gaat hier zelf over. En dan hoop ik dat een goed voorbeeld doet volgen’.

Nog een voorbeeld van regulering: wanneer een onderneming winstdelings- of bonusregelingen heeft, gelden deze voor alle werknemers, niet alleen voor leden van directie en management.

‘Met winstdeling heb ik moeite. Michael Sandel noemt in een van zijn boeken het voorbeeld van een klein dorpje in Amerika waar maar één bedrijf is dat werkgelegenheid aan het hele dorp biedt. Als inwoner ben je dan voor je baan, je inkomen, je pensioen, de winstdeling, je huis – kortom voor zo ongeveer alles afhankelijk van dat ene bedrijf. Als die onderneming failliet gaat of door een Chinees wordt opgekocht, heb je ineens niets meer. Dan ben je alles tegelijkertijd kwijt. Laat daarom winstdeling nooit een substantieel deel van het salaris zijn. Want dan ga je

ernaar leven en word je ervan afhankelijk. Als het ineens slechter met het bedrijf gaat, moet je je bestedingsniveau ineens heel drastisch aanpassen. En dat blijkt vaak een te zware opgave.

De regel dat wanneer winstdeling wordt toegepast, dat dan niet alleen het management maar alle werknemers meedelen, vind ik een heel goede regel. Maar dan nog zeg ik: maximeer het op tien procent van het jaarsalaris, zoals bijvoorbeeld ook in de bankensector nu geldt’.

Wat vindt u van hogere belasting van vermogen en winst (o.a. successie- en vennootschapsbelasting), consumptie (btw) in ruil voor lagere belasting van arbeid?

‘Met Piketty’s pleidooi voor een hogere belasting op vermogens ben ik het helemaal eens. Als je kijkt naar de OESO-gegevens, dan blijkt Nederland qua niveau van vermogensbelasting ergens helemaal onderaan het lijstje te bungelen. Wat mij betreft, gaan we terug naar het gemiddelde. Ook de vennootschapsbelasting is in Nederland vrij laag (20 à 25 procent). In de Verenigde Staten ligt deze significant hoger (35 procent).

Een andere les van Piketty is dat de belasting op arbeid omlaag moet. Dat zou je dan deels kunnen compenseren met hogere vermogensbelasting en hogere winstbelasting. Verder zou je de btw-tarieven zo kunnen aanpassen, dat milieuvriendelijke producten en diensten veel lager worden belast dan milieubelastende. Volgens mij is dat een potentiële goudmijn, omdat je dan

Als je kijkt naar de OESO-gegevens, dan blijkt Nederland qua niveau van vermogensbelasting ergens helemaal onderaan het lijstje te bungelen.

Bijna elk maatschappelijk probleem heeft een economische dimensie. Dat alleen al laat zien dat veel problemen ook onderling samenhangen.

gedrag van mensen dat leidt tot milieuschade via een financiële prikkel kunt bijsturen, zonder dat je op een zeer versturende manier ingrijpt in de werking van de markt.

Vietnam heeft bijvoorbeeld een importtarief van honderd procent op auto's ingesteld. Natuurlijk ook deels vanwege het motief om de eigen brommer- en scooterindustrie te beschermen. Maar het is wel een slimme maatregel.

Het instrument van consumptiebelasting (btw) is aantrekkelijk, omdat je als individu je koopgedrag kunt aanpassen. Je wordt helemaal niet gedwongen om naar de ecowinkel te gaan en je mag nog steeds een milieubelastend product kopen. Je hoeft geen spijkerbroek van fairtrade-katoen te kopen, er ligt ook een 'gewone' spijkerbroek in de modezaak. Maar voor de laatste betaal je dan wel meer, omdat het vervaardigen van gewone katoen op allerlei manieren meer milieuschade veroorzaakt.

Financiële prikkels die leiden tot meer differentiatie in consumptie zijn aantrekkelijke instrumenten, omdat ze de keuzevrijheid van de consument niet aantasten. Tegelijk kun je met een hogere heffing op luxeproducten de tendens richting een grotere ongelijkheid tegengaan. Je slaat dan twee vliegen in een klap.

Tegelijk stel ik vast dat financiële prikkels niet het een en al zijn. Je moet ze gericht toepassen en beperkt houden om ze effectief te laten zijn. Waar ik verder nog aan denk is dat reparaties ook permanent onder het lage btw-tarief zouden moeten vallen. Als overheid moet je herge-

bruik van goederen stimuleren en het snel weggoien en vervangen tegengaan. De wegwerpeconomie moet plaatsmaken voor een circulaire economie. De overheid kan dat stimuleren en faciliteren.

Het aantrekkelijke van het instrument van btw-heffing is dat het de economie minder verstoort dan bijvoorbeeld inkomstenbelasting of een subsidieregeling. Bovendien geeft zo'n maatregel een boost aan het noodzakelijke beleid om de klimaatopwarming, de zeespiegelstijging, de milieuvervuiling enzovoorts tegen te gaan. Een meer gedifferentieerd btw-beleid komt helaas nog niet erg snel van de grond in Nederland'.

Bankiers en verzekeraars staan er gekleurd op sinds de crisis van 2008. Joris Luyendijk doet in zijn 'Het kan niet waar zijn' een boekje open over de financiële sector. Hebben bankiers hun lesje voldoende geleerd? Heeft 'de politiek' voldoende maatregelen genomen? Wat zijn volgens u de belangrijkste criteria om van een goede bankier te mogen spreken?

'Joris Luyendijk schreef een prachtig boek! Maar we moeten wel bedenken dat het niet over de Nederlandse bankiers gaat. Nogal wat mensen maken de fout om het boeiende en onthullende verhaal van Luyendijk een op een door te vertalen naar de Nederlandse situatie. Maar dat is onterecht'.

In uw boek pleit u ervoor om de gebruikelijke nutsethiek in de sector te vervangen door zorgethiek. Dat is neem ik aan wel relevant voor alle bankiers. De econoom en theoloog Johan Graafland noemt ook de grondgedachte dat een goede bankier primair zorgt voor zijn klanten en niet het belang van de aandeelhouders van de bank als hoogste prioriteit heeft.

'De bankensector is zondermeer een dienstverlenende sector. Dat zijn veel mensen misschien

vergeten in de loop der jaren, maar dat is toch de essentie van het bankiersbedrijf. Dus dan moet de klant voorop staan’.

Wat vindt u van de rol van vertrouwen in de economie? Vgl. het onderscheid tussen high-trust en low-trust societies. Kan het functioneren van de economie wel losgemaakt worden van het maatschappelijke, politieke en culturele leven?

‘Bijna elk maatschappelijk probleem heeft een economische dimensie. Dat alleen al laat zien dat veel problemen ook onderling samenhangen. Een grote mate van onderling vertrouwen in de samenleving draagt eraan bij dat een overheid minder hoeft te reguleren. Het is wel aardig om hier te refereren aan het *Sustainable Finance Lab* waar ik bij betrokken ben. Wij stellen vast dat er momenteel sprake is van te veel regulering van banken. De Minister van Financiën, de Nederlandsche Bank en andere toezichthouders willen er nu ineens allemaal bovenop gaan zitten. Maar met meer regels en meer toezicht kom je er niet. De markt is de wetgever altijd wel weer een paar stappen voor of zoekt naar een paar mazen in de wet. Als *Sustainable Finance Lab* zijn we daarom voorstander van wetgeving die slechts een aantal belangrijke piketpaaltjes uitzet. Het gaat erom in wetgeving duidelijk de grenzen te markeren en meer te sturen door middel van institutionele maatregelen (banken moeten hogere buffers aanhouden, bijvoorbeeld). En laat binnen die kaders de banken maar met elkaar concurreren en gewoon hun ding doen. Als de buffers van banken groot genoeg zijn, is het risico veel kleiner dat ze bij de overheid aankloppen als het mis gaat. Een belangrijk punt is wel dat we maar heel weinig banken in Nederland hebben. Vier grote banken bepalen min of meer de markt. Het zou veel gezonder zijn als we meer en kleinere banken zouden hebben, zoals in de Verenigde Staten.

Niet dat we die situatie op korte termijn kunnen veranderen, maar als lange termijnperspectief is dit wel te prefereren boven de huidige situatie’.

Hoe kijkt u aan tegen een splitsing van zakenbanken en nutsbanken? Dit was in de Verenigde Staten de regel tot aan 1999.

‘Van zo’n splitsing zijn we als *Sustainable Finance Lab* wel voorstander. Maar het probleem is dat je met een dergelijke splitsing het Nederlandse probleem niet helemaal oplost. Dat komt omdat de grote banken in Nederland nauwelijks zelfstandig actief zijn op de zakelijke markt, maar daarvoor meestal nauw samenwerken met buitenlandse banken’.

Welke economen had u graag ook in het boek ‘Wat wij kunnen leren van economen die (bijna) niemand meer leest’ willen opnemen, maar krijgen geen plaatsje (wegens ruimtegebrek of prioriteit)? Ik denk bijvoorbeeld aan Bob Goudzwaard, of past hij qua statuus niet bij het door u verkozen tiental?

‘De econoom Goudzwaard ken ik vrij goed, omdat ik voorheen bij de stichting Oikos heb gewerkt. Met zijn ‘economie van het genoeg’ is hij echt een inspirator voor mij geweest. Hij was overigens niet de eerste die deze boodschap bracht; wel in Nederland, maar niet internationaal. Daardoor is zijn impact in dat opzicht minder groot.

Wel had ik iemand als Joseph Schumpeter in het

De anekdote over Schumpeter zou ik meteen weten. Die is namelijk erg grappig. Toen Schumpeter zelf directeur werd van een bank, ging die bank failliet!

boek willen opnemen, met zijn 'creative destruction'. Voor mijn boek heb ik bij elke econoom een anekdote gezocht om ook een lichtvoetig element ter afwisseling erin op te nemen. De anekdote over Schumpeter zou ik meteen weten. Die is namelijk erg grappig. Toen Schumpeter zelf directeur werd van een bank, ging die bank failliet!

Verder denk ik aan David Ricardo. Die is buitengewoon interessant. Hij was zijn tijd ver vooruit, omdat hij al schreef over 'the law of diminishing returns' (de wet van afnemende meeropbrengsten). Neoklassieke economen zijn daar later helemaal mee aan de haal gegaan, met hun wet van het afnemend grensnut. Zij beweren dat dit een neoklassiek concept is, maar ze zien over het hoofd dat het concept al veel eerder werd bedacht door Ricardo. Maar dan wel met dit grote verschil, dat de neoklassieke economen dit idee plaatsen in hun nutsraamwerk. Kijk, het concept van afnemende meeropbrengsten zoals Ricardo dat definieert, daar sta ik helemaal achter. Maar wanneer je dit in een nutsraamwerk perst, dan lukt het je niet meer om buiten dat kader te denken. Dan treedt er een versmalling of verschraling op. Dat vind ik nou zo jammer. Iemand als Alfred Marshall had ook prima in het boek gepast. Hij wordt wel de econoom van de marginale revolutie genoemd. Vaak wordt hem

Economen kunnen een ongepast grote mond opzetten, terwijl ze redeneren vanuit een tunnelvisie. Aan de andere kant staat de maatschappij vaak te trappelen van ongeduld om advies te krijgen van mainstream economen.

verweten dat hij de economie 'verwiskundigd' heeft. Onterecht, want hij heeft zelf keer op keer benadrukt: pas op, die wiskunde is slechts een hulpmiddel, een instrument, waar je vooral niet te veel waarde aan moet hechten'.

De Schotse schrijver Thomas Carlyle typeerde de economische wetenschap als 'the dismal science' (de sombere wetenschap). Hebben economen het de laatste tijd hiernaar gemaakt? En wat kunnen ze eraan doen om de reputatie van hun vakgebied te herstellen?

'Ons economen past natuurlijk bescheidenheid. Maar als verzachtende omstandigheid mag ik erop wijzen dat economen, vooral door politici, op een voetstuk worden gehesen met de impliciete verwachting dat we de ontwikkelingen kunnen voorspellen'.

De modellen van het Centraal Planbureau (CPB) staan ook onder kritiek. Het CPB verweert zich door te wijzen op allerlei nuancerings die in de bijsluiter bij hun modellen staan, maar die de politici dan blijkbaar even vergeten...

'Er is natuurlijk wel sprake van een wisselwerking. Economen kunnen een ongepast grote mond opzetten, terwijl ze redeneren vanuit een tunnelvisie. Aan de andere kant staat de maatschappij vaak te trappelen van ongeduld om advies te krijgen van mainstream economen en aan hun adviezen wordt erg veel waarde gehecht. Die twee mechanismen versterken elkaar.

Het verwijt van de Britse koningin luidde dat economen de economische crisis niet hebben zien aankomen...

Dat verwijt is niet helemaal terecht. Want er zijn wel degelijk economen geweest die expliciet hebben gewezen op verontrustende ontwikkelingen en groeiende instabiliteit. Maar ja, dat waren geen neoklassieke economen die dat zeiden.

Dus werd naar hun waarschuwingen niet geluisterd. Dat kun je die economen moeilijk kwalijk nemen. Wel de politici.

De gebruikelijke verklaring van economen is dat het bij een crisis om een externe schok gaat die je niet kunt zien aankomen omdat die per definitie niet in je modellen zit. Terwijl toch wel degelijk is aangetoond dat de crisis van 2008 van binnenuit kwam, door het van binnenuit opblazen van het financiële systeem. De les voor mij –

waar we ook dit interview mee begonnen – is niet dat je aan economie en economen niet zoveel hebt, maar dat we in onze benadering van economie het pluralisme moeten koesteren: kijk eens goed rond in de economie, bestudeer de verschillende visies van economen die er zijn. Als je op zo'n manier de economische wetenschap beoefent, ben ik ervan overtuigd dat economen aan de samenleving een veel grotere dienst kunnen bewijzen'.

Wat wij kunnen leren van economen die (bijna) niemand meer leest

Dit boek is een bewerkte en voor breder publiek toegankelijke versie van het boek *Economics after the Crisis: an Introduction to Economics from a Pluralist and Global View* dat Irene van Staveren in 2015 publiceerde. In tien hoofdstukken worden belangrijke inzichten van tien economen gepresenteerd, gekoppeld aan economische en maatschappelijke problemen die aan het licht kwamen door de economische crisis van 2008. Dit boek is zondermeer een aanrader voor economen, politici, beleidsmakers en journalisten. De auteur laat zien dat de economische wetenschap een veel bredere waaier aan inzichten biedt dan wat de laatste decennia veelal werd gepresenteerd. Er zijn goede gronden en er is alle ruimte voor alternatieve oplossingen van politieke of economische problemen. Het aardige van deze publicatie is dat de auteur allerlei concrete voorbeelden en anekdotes aanhaalt. Daardoor is het een boeiend boek geworden dat voldoende brandstof biedt voor herbezinning op ons economisch handelen.

Het boek telt 263 bladzijden, is in 2016 uitgegeven bij Boom Amsterdam, ISBN 97890 8953 8710; prijs € 22,50.

Bestaat de calculerende burger in het echt? Of komt 'ie alleen maar voor in de economische modellen van beleidsmakers en de rekenmeesters van het Centraal Planbureau? In de politiek wordt graag met cijfers aangetoond dat beleid echt werkt. Maar die cijfers representeren nooit de complete werkelijkheid in al haar nuances en diversiteit. Deze bijdrage bevat een pleidooi om meer oog te hebben voor de waarde van zaken waaraan geen prijs is of wordt toegekend.

Eline van den Bosse MSc, beleidsadviseur van de SGP-fractie in de Tweede Kamer

De waarde van dat wat geen prijs heeft

Wie alles reduceert tot geld doet niet alleen vrijwilligers en mantelzorgers, maar de hele maatschappij tekort. Laat alles wat geen geld kost verdwijnen en we zullen erachter komen dat rijk en gelukkig zijn niet automatisch samen op gaan. Iedereen zal een bepaalde waardering op kunnen brengen voor liefde, aandacht, zelfopoffering en vriendschap. Maar moeten we ze in geld gaan waarderen om te voorkomen dat ze op het altaar van economische groei worden geofferd? Of geven we dan juist toe aan de dominantie van alles 'economiseren'? Dit artikel bevat geen pleidooi voor het afschaffen van het bruto binnenlands product, maar vraagt wel om

bezinning op de enorme waarde die wordt gehecht aan economische groeicijfers. Het wordt tijd voor een herwaardering van dat wat geen prijs heeft.

KEUZES BESTAAN UIT MEER DAN GELD ALLEEN

Stelt u zich eens voor dat u wat toiletartikelen en een bureaustoel nodig hebt. Beiden zijn in de aanbieding bij winkels op 6 kilometer afstand van uw huis. Voor de toiletartikelen wordt geadverteerd met 50% korting. In plaats van € 9,00 betaalt u € 4,50. De bureaustoel is afgeprijsd van € 99,95 voor € 90,00. Voor welke van deze aanbiedingen bent u het meest geneigd om op

koopjesjacht te gaan? Vermoedelijk bent u zich nu bewust van het wenselijke antwoord, namelijk de bureaustoel, maar de meeste mensen blijken voor de 50% korting op toiletartikelen te gaan. Hoezo zijn mensen meer bereid om voor € 4,50 een aantal kilometers (om) te rijden dan voor € 9,95? Economen kijken alleen naar het absolute voordeel en kunnen de dominante keuze daarmee niet verklaren. Maar vergelijk het voorbeeld eens met het scoren van een kledingstuk in de uitverkoop (misschien niet door uzelf, maar dan mag u uw vrouw in gedachten houden). Ik vermoed dat kledingstukken die voor de helft van de helft gekocht zijn, bovengemiddeld vaak ongedragen blijven liggen. Velen weten de verleiding van de uitverkoop niet te weerstaan, en dat weten marketeers maar al te goed. Je kunt niet rekenen buiten het geluksgevoel om dat mensen krijgen als ze een koopje binnenhalen. Blijkbaar telt er meer dan alleen de harde centen.

Het beeld dat de mens een ware *homo economicus* is die direct reageert op financiële prikkels blijkt in veel gevallen niet te kloppen. Hoe kunnen we verklaren dat zoveel mensen meedoen aan de loterij? Waarom gaan mensen nauwelijks minder sparen terwijl de rente al jaren daalt? Waarom blijven sommige mensen liever in een lager betaalde functie op de werkvloer, terwijl ze kunnen doorstromen naar een managementfunctie? Zonder al te veel te psychologiseren kunnen we bij het bepalen van beleid niet om menselijke gevoelens als hoop, liefde, verantwoordelijkheidsgevoel en het zoeken naar zekerheid en houvast heen.

EENVERDIENER

Dat meer dan geld bepalend is voor ons handelen en het overheidsbeleid, wordt duidelijk als we de eenverdiener onder de loep nemen. Er zou allicht geen eenverdiener meer over zijn als

alleen geld een rol zou spelen. In 2008 is onder het kabinet Balkenende IV besloten om de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting af te bouwen. De wissel naar het zwaarder belasten van eenverdieners werd bewust omgezet om de arbeidsparticipatie te prikkelen. Binnen tien jaar tijd zijn eenverdieners de pakezel van de staat geworden. Gemiddeld houdt de eenverdiener die € 40.000 bruto verdient, per maand netto € 700 minder over dan zijn buren, die samen hetzelfde verdienen. Een veelheid aan instrumenten wordt ingezet om arbeidsparticipatie te bevorderen, zoals progressieve belastingtarieven, de arbeidskorting, algemene

Hoezo zijn mensen meer bereid om voor € 4,50 een aantal kilometers (om) te rijden dan voor € 9,95? Economen kijken alleen naar het absolute voordeel en kunnen de dominante keuze daarmee niet verklaren.

heffingskorting, inkomensafhankelijke combinatiekorting en kinderopvangtoeslag. Eenverdieners die hun inkomsten zouden verhogen van € 20.000 naar € 31.000 per jaar, houden daarvoor netto slechts € 1211 extra over. Je zou verwachten dat een lastendruk van 90% er wel voor moet zorgen dat er niemand te vinden is die eenverdiener is en tussen de € 20.000 en € 31.000 verdient. Maar ze zijn er wél. Wie met een financiële afstraffing van € 8000 nog steeds niet wil luisteren naar wat de politiek oplegt, voldoet niet aan de economische theorieën. Dé calculerende burger van het Centraal Planbureau

Binnen tien jaar tijd zijn eenverdieners de pakezel van de staat geworden. Gemiddeld houdt de eenverdiener die € 40.000 bruto verdient, per maand netto € 700 minder over dan zijn burens, die samen hetzelfde verdienen.

(CPB) bestaat niet. Mensen worden, gelukkig, niet alleen gedreven door eigenbelang, maar ook door waarden, normen en beperkt door hun mogelijkheden.

DIVERSITEIT ONDER EENVERDIENERS

De redenen voor eenverdienerschap blijken zeer divers. Onderzoek door Maurice de Hond wijst uit dat heel veel eenverdieners nooit tweeverdieners zullen en kunnen worden. Zij hebben een chronisch zieke of gehandicapte partner, een partner die studeert, langdurig werkloos of gepensioneerd is. En bij de redenen die andere eenverdieners aangeven, kunnen we ons afvragen of we hen wel een betaalde baan op moeten willen dringen. Te mogen en kunnen werken, is een mooie opgave en een bijzondere roeping. Het is de bedoeling dat ieder zijn of haar gaven inzet tot eer van de Schepper en ten dienste van medemenssen. Dat kan betaald werk zijn, maar evengoed allerlei vormen van onbetaald werk. Vrijwilligerswerk, om maar eens iets te noemen. Of het opvoeden van kinderen, het zorgen voor familieleden, of een handje helpen wanneer bekenden dat zelf niet meer kunnen. Onbetaalde arbeid en naastenliefde zijn zegeningen voor de maatschappij. Eigenlijk vormen degenen die zich op deze manier inzetten voor hun medemenssen het cement van de samenleving. De regering er-

kent dit en doet zelfs in toenemende mate een beroep op burgers. Des te gekker is het dat als het op daden aankomt, de mooie woorden vervliegen. Het blijkt steeds weer veel gemakkelijker om alleen te kijken naar de economische cijfers, in plaats van de niet in geld uit te drukken waarde voor de maatschappij als geheel.

MODELMATIGE WERKELIJKHEID

Eén van de belangrijkste spelers in het beoordelen van beleid is het Centraal Planbureau (CPB). Laat er geen twijfel over bestaan dat de SGP vindt dat het CPB waardevol werk verricht. Zo hebben zij een zeer belangrijke functie in het waarschuwen van de politiek voor het nemen van beslissingen die toekomstige generaties met een onhoudbare staatsschuld opzadelen. Ieder jaar wordt bij Prinsjesdag met koopkrachtplaatjes keurig inzichtelijk gemaakt wie profiteert en in welke mate bij bepaald beleid. Ook de verkiezingsprogramma's worden doorgelicht. Luchtfietserij wordt direct aangepakt. Alleen schieten modellen tekort en wordt er in de ogen van de SGP in veel gevallen een te grote waarde gehecht aan het oordeel van het CPB.

Wat zijn de belangrijkste tekortkomingen in de modellen die het CPB gebruikt? 1. De eenzijdige focus op economische groei. 2. Vrijwilligerswerk wordt gezien als een vorm van vrijetijdsbesteding. 3. Er wordt gekeken naar arbeidsaanbod in plaats van arbeidsvraag. Een korte toelichting op deze manco's.

1. EENZIJDIGE FOCUS OP GROEI

De belangrijkste uitkomstvariabele is economische groei, want deze groei staat gelijk aan toenemende welvaart. De modellen geven de meest positieve uitkomsten wanneer iedereen betaald werk verricht. Ofwel, vertaald naar de eenverdiener: het beste voor de economie is dat alle ouders werken en hun kinderen naar de be-

taalde kinderopvang sturen. In principe stimuleert het CPB op deze manier dat burens, allebei eenverdieners, gaan oppassen op elkaars kinderen. Je betaalt geld voor het oppassen op jouw kinderen en ontvangt hetzelfde bedrag weer terug voor het oppassen op de kinderen van de burens. Beide gezinnen zijn er per saldo geen cent mee opgeschoten, maar volgens het CPB is de economie gegroeid. Zo zouden ook alle vrijwilligers hun tijd beter kunnen inzetten met het verrichten van betaald werk. Want alleen daar worden we volgens de modellen wijzer van.

2. ONDERWAARDERING ONBETAALDE ARBEID

In de tweede plaats wordt binnen de CPB-modellen vrijwilligerswerk beschouwd als een vorm van vrijetijdsbesteding. Aan shoppen, hobby's en vrijwilligerswerk wordt daarmee exact dezelfde waarde toegekend. Een belediging van alle vrijwilligers. Iedereen zal het ermee eens zijn dat de waarde, de opbrengst voor de samenleving, van deze activiteiten heel verschillend is. Daarnaast moeten we ons afvragen of we wel de samenleving willen die we op deze manier creëren. Het CPB stelt dat het zichzelf onthoudt van een waardeoordeel over plannen. Maar een financieel oordeel geven is sturend genoeg als dat altijd pro-emanipatie en pro-betaalde arbeid is. En zo'n ogenschijnlijk 'neutraal' oordeel is toch onontkoombaar gestoeld op ethiek, dat wil zeggen: op een opvatting over wat goed en wat slecht is voor mens en maatschappij. Maar omdat dit morele karakter niet wordt ingezien of gewoon ontkend, staat de SGP in debatten over het belastingstelsel regelmatig op 1-0 achterstand. Echter, het verhaal over onrecht(vaardigheid) verstopt achter 'cleane' cijfertjes kan gelukkig op steeds meer sympathie rekenen. Op papier ontvangen de mantelzorger en vrijwilliger al meer aandacht en waardering in het overheidsbeleid. Laten we

daarom verder blijven kijken dan de financiën, want er telt meer.

3. ARBEIDSAANBOD IS LEIDEND, NIET DE VRAAG

Een derde manco aan de gebruikte modellen is dat ontwikkelingen in het verleden doorgetrokken worden naar de toekomst. Dat vrouwen in plaats van nul dagen één dag per week gingen werken is toch heel wat anders dan wanneer vrouwen van drie naar vier dagen per week gaan. En dat er een miljard euro op defensie bezuinigd kon worden zonder dat dit tot gevolg had dat de Nederlandse handelsroutes in gevaar kwamen, wil niet zeggen dat je ongestraft nog een miljard kunt bezuinigen. Als iedereen betaalde arbeid gaat verrichten neemt het bruto binnenlands product toe. Zo wordt er gerekend. Arbeidsaanbod creëert haar eigen vraag. Maar hoe werkt dat in een tijd met ruim 540.000 werklozen? Zij willen allemaal betaalde arbeid verrichten. Om dan iedere eenverdiener fiscaal verder af te knijpen om ze daarmee te dwingen dat hun partners zich (voor meer uren) op de arbeidsmarkt gaan aanbieden heeft totaal geen zin. Het arbeidsaanbod wordt vergroot, maar in een tijd van grote werkloosheid verdringen ze de werkzoekenden en creëren alleen maar nieuwe werkloosheid. De SGP loopt in politieke debatten tegen bovenstaande manco's aan en dat lijstje zou nog uitge-

Onbetaalde arbeid en naastenliefde zijn zegeningen voor de maatschappij. Eigenlijk vormen degenen die zich op deze manier inzetten voor hun medemensen het cement van de samenleving.

Waardevol tot het einde

Voltooid leven in perspectief

In februari verscheen het rapport van de commissie Schnabel over de juridische mogelijkheden en maatschappelijke dilemma's rondom hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten. Naar aanleiding van het thema 'Voltooid leven' organiseert het Platform Zorg voor Leven een symposium om bewustwording te creëren en alternatieven te zetten tegenover de oplossing van 'hulp bij zelfdoding bij een voltooid leven'.

Programma

13.00 uur: Inloop

13.30 uur: Opening door dagvoorzitter Gerbert van Loenen

Sprekers

Prof. dr. mr. M.J.A.M. (Martin) Buijsen
Prof. dr. M.J. (Maarten) Verkerk

14.45 uur: pauze

Sprekers

Mw. drs. M. (Manon) Vanderkaa
Mw. drs. M. (Margriet) Sprong

16.15 uur: Forumdiscussie

Borrel

Vrijdag
25 november 2016
Sint-Joriskerk
Amersfoort

Kosten: Leden: € 25,00*
Niet-leden € 50,00
Studenten: gratis

Meer informatie en aanmelden:
www.rmu.nu/waardevol-tot-het-einde
* Lid van een deelnemende organisatie.

Dit symposium is een initiatief van:

Het leven is waardevol.
Geef steun via **#waardevolleven**

Het CPB stelt dat het zichzelf onthoudt van een waardeoordeel over plannen. Maar een financieel oordeel geven is sturend genoeg als dat altijd pro-emancipatie en pro-betaalde arbeid is. En zo'n ogenschijnlijk 'neutraal' oordeel is toch onontkoombaar gestoeld op ethiek, dat wil zeggen: op een opvatting over wat goed en wat slecht is voor mens en maatschappij.

breid kunnen worden. Soms vindt de SGP andere partijen aan haar zijde, die met hun eigen visie op een andere manier tegen de beperkingen van de modellen aanlopen. Een partij als GroenLinks focust zich heel sterk op het zgn. economisme. Ook al komt dat uit een totaal andere hoek, toch zijn er veel raakvlakken te vinden. Zo schrijft Jesse Klaver in zijn boek: 'De politiek zou zich weer de vraag moeten stellen in hoeverre haar plannen bijdragen aan het welbevinden, in plaats van die plannen slechts te beoordelen op hun bijdrage aan de economische groei.' Onderzoek naar hoe we breder kunnen kijken naar welvaart dan alleen via financiën, kan dan ook op medewerking van de SGP rekenen.

BREED WELVAARTSBEGRIIP

Oktober 2015 startte onder leiding van GroenLinks-Kamerlid Rik Grashoff de Commissie Breed welvaartsbegrip. Loopt een partij als GroenLinks vooral aan tegen de onderwaardering van natuur, milieu en schone lucht, de SGP mist de waardering voor mantelzorg, vrijwilligerswerk

en zorgtaken in het gezin. Een herbezinning in een geëconomiseerde samenleving is zeker geen overbodige luxe. Medio april 2016 is het eindrapport opgeleverd. Er blijken al veel initiatieven te zijn waar niet alleen economische groei telt, maar een vergaarbak aan indicatoren wordt samengevoegd tot een cijfer waarmee voor- of achteruitgang kan worden gemeten. Maar wat moeten we hier nu verder mee?

Kortom, we stuiten op een paradox als we de waarde van verschillende zaken gaan meten. Mensen vinden dat er te weinig waarde wordt toegekend aan vrijwilligerswerk, mantelzorg, het opvoeden van kinderen, natuur, klimaat en ga zo maar door. Maar als we alles van waarde waarvoor we geen geld betalen wél in euro's gaan uitdrukken, dan doen we deze zaken nog steeds onrecht aan door ze te versmallen tot een financiële waardering in euro's. En zouden we het ooit kunnen? Wat is de waarde van een gelukkig huwelijk? Wat is de waarde van opgevoede kinderen die weten wat geliefd zijn is, die goed in hun vel zitten?

De SGP ziet een brede welvaartsindicator niet als dé oplossing voor de onderwaardering van onbetaalde arbeid, maar het is een goede stap om het bruto binnenlands product en een brede welvaartsindicator naast elkaar te laten bestaan. Een welvaartsindicator zal nog steeds onvoldoende recht doen aan de realiteit, maar het maakt wel eindelijk iets (meer) zichtbaar van de negatieve consequenties die beleidsmaatregelen kunnen hebben. Laten we hopen dat de ogen van de linkse partijen, die fervent voorstander van de brede welvaartsindicator zijn, ook eindelijk geopend worden voor het onrecht dat de mantelzorger, vrijwilliger, eenverdiener en een ieder die zijn talenten op een andere manier dan via betaald werk inzet, wordt aangedaan. De waarde van dat inzicht zou in geen geld uit te drukken zijn.

RietvelddeJong
accountants en belastingadviseurs

RietvelddeJong
interim consultancy

Burgemeester Uilkensstraat 24
2861 AE Bergambacht
Telefoon: 0182 – 64 54 54
Fax: 0182 – 35 76 55

UW BEDRIJF IS ONZE ZORG!

VAN LAAR REKLAME | GROOT FORMAAT PRINTS

SCHAAL 1:1 OF GROTER?

ONTWERP & REALISATIE VAN:

| Autobelettering | Reklameborden | Gevelreklame |
| Lichtreklame | Bouwborden | Drukwerk | Reklamezuilen |
| Promotiekleding | Relatiegeschenken | Groot formaat prints
| Presentatiesystemen | Vlaggen- en vlaggenmasten |

VAN LAAR
REKLAME

Bellstraat 15 | 3771 AH Barneveld
(T) 0342 - 400 968 | (F) 0342 - 400 469
(E) info@vanlaarreklame.nl | (I) www.vanlaarreklame.nl

Thinking Christianly for Europe's future

**De European Christian Political Foundation werkt
aan versterking van het christelijk geluid in Europa.
Doet u mee en steunt u ons?**

De ECPM, de European Christian Political Movement, is inmiddels een bekend begrip. Zoals de SGP het WI kent, zo is vanaf februari 2011 de CPFE het 'WI' van de ECPM. De CPFE organiseert evenementen in heel Europa en haar publicaties staan ten dienste van Europese Christelijke politiek.

Unieke rol

Daarnaast is het echter zo dat uit noodzaak de CPFE, in samenwerking met Syrische en Iraakse Christenen en Koerden (en diverse andere minderheden) werkt aan oplossingen voor vluchtelingen en bestrijding van terrorisme in Europa. 'Cultuur van vrijheid' is het concept dat de CPFE ontwikkelt en wat men bijvoorbeeld terugziet in de door de Democratic Self Administration(DSA) geregeerde gebieden in Noord-Syrië waar geloofsvrijheid, mensenrechten en vrouwenrechten een reële plek in de maatschappij hebben. Alleen die cultuur van vrijheid kan uiteindelijk een oplossing voor de problemen in het gehele Midden-Oosten zijn. Geïnteresseerden kunnen contact met ons opnemen.

Ondersteuning

De CPFE ontvangt Europese subsidie met de voorwaarde dat 15% van de CPFE begroting moet komen uit eigen fondswerving. Elke euro die de CPFE ontvangt levert dus bijna 6 euro op voor christelijke politiek in Europa. Door een gift steunt u dus ook ons werk t.b.v. christenen en andere minderheden in het Midden-Oosten.

Uw steun is van harte welkom op rekening (IBAN) NL75RAB00153731095 t.n.v. CPFE te Amersfoort.
CPFE is ANBI geregistreerd. Info@cpfe.eu

Waarde bepalen

Werk, werk en nog eens werk. Betaald, wel te verstaan. Daar wordt iedereen gelukkig van. Althans, dat is de inmiddels uitgesleten redenering van Paars I. Immers, dat eerste kabinet van Kok bedacht de slogan. We zijn ruim twintig jaar verder, en Rutte II weet nog steeds niets anders te bedenken. Iedereen aan de slag, zoveel mogelijk mensen aan het werk. En liefst allemaal economisch zelfstandig.

Overigens wordt u als burger van ons land daar ook op afgerekend. Als je niet meewerkt, dan wel even afrekenen. Via de fiscus in dit geval. Daardoor krijgen eenverdieners jaar op jaar een lagere koopkracht dan tweeverdieners. Als je dit aan de regering voorlegt, zegt ze gewoon: je hebt wel gelijk, maar wij kiezen nu eenmaal voor betaald werk voor iedereen.

Is de regering vergeten dat ook onbetaald werk een bepaalde waarde vertegenwoordigt? Vreemd is dat die waarde helemaal niet wordt erkend, terwijl de waarde voor de samenleving van hen die zorg bieden aan hun kinderen, of die mantelzorg geven aan hun naasten, heel groot is. Dat is een intrinsieke waarde. Die is niet zo makkelijk te meten en komt daardoor niet in de economische statistieken terecht. Maar om nou te doen alsof deze zorguren 'waardeloos' zijn, dat is de wereld op z'n kop!

Het afgelopen jaar kreeg de SGP plotseling bijval van PvdA-senator mevrouw Sent. Opvallend! Zij pleitte in vervolg op het pleidooi van de SGP voor een breder welvaartsbegrip. Zij gaf aan dat de door de regering gebruikte modellen gefixeerd zijn op een zo hoog mogelijke economische groei, terwijl die groei maar zijdelings gerelateerd is aan het welbevinden. Het antwoord van de regering op die vraag is enerzijds ontnuchterend, anderzijds stimulerend. Want zelfs al zouden modellenmakers aan bepaalde zaken een financiële waarde toekennen, dan nog bepalen politici de waardering daarvan. Dus, aan de slag!

Peter Schalk
*Fractievoorzitter SGP in de Eerste Kamer,
Raad van Bestuur van de RMU*

Rendementsdenken in de praktijk: Onderwijs

Wat is goed onderwijs, en waartoe wordt het gegeven? Wat *economisme* wordt genoemd, noemen we in het onderwijs ook wel *economisering*. Goed onderwijs wordt dan beperkt tot economisch nuttig onderwijs. Dit is een tendens die het Nederlands onderwijs al een tijd in zijn greep heeft en maar moeilijk te keren is. Toch lijkt een onderstroom van kritiek inmiddels een bovenstroom aan het worden. Er zijn dus signalen van hoop.

Drs. Wouter van den Berg, medewerker Verus (Vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs)

Onderwijs: niet alles van waarde is meetbaar

OORSPRONG

Om te begrijpen hoe het onderwijs en de onderwijspolitiek zich hebben laten verleiden tot economisering kijken we eerst naar de belangrijke ontwikkelingen in onderwijsbeleid in de Westerse wereld. De internationaal gerespecteerde onderwijsdenkers en –wetenschappers Hargreaves en Shirley schrijven erover.¹ De analyse is gebaseerd op ontwikkelingen in de Angelsaksische wereld, maar ook relevant voor het begrip van wat er in Nederland gebeurt.

Het *eerste* stadium, van na de Tweede Wereldoorlog tot ongeveer de jaren '70, wordt geken-

merkt door een groot geloof in maakbaarheid, optimisme over de welvaartsstaat en hoge verwachtingen van de overheid. De professionele autonomie was groot en de ruimte voor eigen onderwijsinhoud ook. De kwaliteit van onderwijs verschilde echter van school tot school, niet iedereen profiteerde.

Dan het *tweede* stadium. De welvaartstijging sloeg om in een recessie, met in 1973 de oliecrisis. Marktdenken kreeg een grotere rol in het onderwijs en er kwam meer nadruk op het individu. Om nu wel iedereen mee te laten profiteren, kwamen er meer centrale curricula

en gemeenschappelijke standaarden. Prestatiestandaarden en resultaatdoelen leidden tot politieke sturing op uitkomsten in de publieke sector en dus ook in het onderwijs. Burgers veranderden in klanten en consumenten.

In het *derde* stadium probeerde men de voordelen van de eerste twee stadia te combineren. Dus enerzijds zowel ruimte voor professionele autonomie en eigen verantwoordelijkheid, gecombineerd met nadruk op verantwoording en opbrengsten anderzijds. Het had een fase van vrije ontwikkeling moeten zijn, maar sloeg juist door en mondde uit in meer controle van de overheid, meer ranglijstjes en vergelijking van toetsscores, en meer nadruk op 'evidence based'¹ onderwijs. Meetbare gegevens en databestanden gingen een grote, verkeerde rol spelen. Scholen raakten verslaafd aan een verkeerd soort van meetbaar succes en korte termijn resultaten. Deze meer bedrijfsmatige visie op kwaliteit en kwaliteitszorg vinden we ook terug in de filosofie van *New Public Management (NPM)*, ontstaan in de jaren '80 en gericht op hervorming van de publieke sector.

De Angelsaksische, technocratische denkwijze van het NPM waaide over naar de lage landen, en ging een verstandshuwelijk aan met onze Rijnlandse traditie.³ Het neoliberale marktdenken zocht een evenwicht met de voor Nederland zo kenmerkende inhoudelijke onderwijsvrijheid. Nederland kende en kent bijvoorbeeld geen door de overheid voorgeschreven gedetailleerd nationaal curriculum, zoals onder meer het Verenigd Koninkrijk dat kent. Toch kreeg de filosofie van NPM de overheid en het onderwijs steeds meer in zijn greep. Veel vaker dan voorheen werd op een bedrijfsmatige manier naar onderwijs en scholen gekeken. Bijna ongeacht de kleur van het kabinet hebben politici en beleid-

Het had een fase van vrije ontwikkeling moeten zijn, maar sloeg juist door en mondde uit in meer controle van de overheid, meer ranglijstjes en vergelijking van toetsscores, en meer nadruk op 'evidence based' onderwijs.

smakers de schijnbaar groeiende neiging veel regie en sturing te willen hebben op onderwijs.

ZICHTBAAR IN ALLE ONDERWIJSSECTOREN

We zien economisering in alle onderwijssectoren, startend in het hoger onderwijs. Wie herinnert zich niet het debacle met veel te makkelijk uitgegeven 'InHolland'-diploma's? Door hogescholen en universiteiten te financieren per behaald diploma ontstond een perverse prikkel om zoveel mogelijk studenten binnen te halen en ze zo snel mogelijk af te laten studeren. Niet de kwaliteit van het behaalde diploma stond centraal, maar het rendement van de onderwijsinstelling. Met universiteiten en hogescholen werden prestatieafspraken gemaakt, waarbij ze een deel van hun basisfinanciering pas kregen als ze aan bepaalde prestaties voldeden. Op het eerste gezicht niet onlogisch, maar door deze handelwijze dwingt een overheid af dat scholen zich eenzijdig gaan richten op de indicatoren die gekoppeld zijn aan de prestatiebekostiging. Uit de wetenschappelijke wereld horen we van druk op wetenschappers om veel te publiceren en vaak geciteerd te worden. Niet de kwaliteit van hun onderzoek is leidend, maar scores en aantallen. De prestatiebekostiging is inmiddels ook geïntroduceerd in het *middelbaar beroepsonderwijs*, daar eufemistisch uitgedrukt als 'kwaliteitsafspraken'. De afgelopen jaren is een wirwar aan

Door hogescholen en universiteiten te financieren per behaald diploma ontstond een perverse prikkel om zoveel mogelijk studenten binnen te halen en ze zo snel mogelijk af te laten studeren.

mbo-opleidingen ontstaan en vindt de nodige concurrentie tussen mbo's plaats. Het is begrijpelijk dat gezocht is naar manieren om dit terug te dringen. Maar te snel slaat dat weer door. Het fenomeen 'macrodoelmatigheid' werd geïntroduceerd. Wat echter economisch doelmatig is, kan eenvoudig ten koste gaan van goed en vormend onderwijs, ook in het mbo. Zo wordt aangestuurd op één mbo per regio. Dat is het meest kostenefficiënt. Dat gaat echter ten koste van identiteitsgebonden mbo.

CITOÏSERING

Ook het *primair* en *voortgezet onderwijs* kregen te maken met economisering. Een grote aanjager daarvan is de 'vertoetsing' van het onderwijs, ook wel 'Citoïsering'. De eindtoets in het basisonderwijs bepaalt, samen met het oordeel van de docent, naar welk niveau van het voortgezet onderwijs een leerling gaat. Deze eindtoets is een belangrijk en objectief instrument, naast het subjectieve oordeel van een docent. De toets is in eerste instantie verplicht gesteld voor alle openbare scholen in Amsterdam, en vervolgens, vanaf begin jaren '70 op steeds meer scholen in gebruik. Uiteindelijk werd een centrale eindtoets verplicht voor iedere basisschool. De verplichte eindtoets is echter een verkeerde rol gaan spelen, met een economisch motief. In de samenleving is het steeds belangrijker geworden welk niveau iemand bereikt. Hoe 'hoger' het niveau,

hoe hoger aangeschreven op de maatschappelijke ladder, hoe meer economisch rendement. Omdat de Cito-toets zo'n bepalende rol speelde in vaststellen van het niveau, werd de druk op die toets steeds groter. Waar kinderen voorheen min of meer verrast werden met het maken van de toets, werd er in de afgelopen jaren steeds meer vooraf op geoefend en getraind. Er is zelfs een circuit van 'schaduwonderwijs' ontstaan, waarbij kinderen – met ouders die het kunnen betalen – buiten de school om specifiek oefenen voor de Cito-toets. Het effect is dan dat die toets niet meer allereerst meet wat het niveau van een kind is, maar vooral hoe goed een leerling in staat is de toets in te vullen.

VERSCHRALING

Een andere uitwas van het gebruik van toetsen moeten we zoeken bij de overheid. Het Nederlandse onderwijs scoort internationaal gezien goed.⁴ Maar gebieden/landen als Singapore, Hong Kong en Zuid-Korea streven Nederland voorbij in vakken als wiskunde, taal en natuurkunde. De overheid wil – begrijpelijk – dat Nederland concurreert met de beste landen van de wereld. Al is het wel de vraag of de manier waarop in Aziatische landen onderwijs gegeven wordt, de beste manier is. Omdat dit soort ranglijstjes enkel gebaseerd kunnen worden op relatief eenvoudig meetbare gegevens, reduceert de overheid onderwijskwaliteit als snel tot scores op gebieden als rekenen en taal. Terwijl onderwijs, zeker christelijk onderwijs, om veel meer gaat. De basiskwaliteit moet absoluut op orde zijn, maar het gaat naast kwalificatie ook om socialisatie en persoonsvorming.⁵ Wanneer een overheid eenzijdig gaat sturen op meetbare vormen van onderwijskwaliteit en de inspectie daarop laat toetsen, leidt dat tot overmatige aandacht voor de toetsen en daarmee tot verschraling van het onderwijs.

TOEGEVOEGDE WAARDE

Deze meer bedrijfsmatige aansturing van onderwijs, gericht op transparantie en meetbare resultaten, leidt ook tot het gebruik van meer bedrijfsmatige terminologie. Zo heeft het huidige kabinet het voornemen om de 'toegevoegde waarde' van scholen te meten, inmiddels 'leerwinst' genoemd. Maar de term 'toegevoegde waarde' laat precies zien waar fabrieksmatig kijken naar onderwijs toe leidt. Een leerling komt als 'pakketje' de school binnen. Dat wordt getoetst, liefst zo vroeg mogelijk. En tussendoor en in groep 8 toets je ook. Het verschil tussen input en output is dan de toegevoegde waarde die het onderwijs op school realiseert. De invloed van een school is groot, maar niet zo groot dat de ontwikkeling die leerlingen meemaken volledig aan de school kan worden toegeschreven. Daarnaast is niet alles van waarde meetbaar. Het ontwikkelproces van leerlingen laat zich niet samenvatten in het meten van toegevoegde waarde.

Ik zou de voorgaande lijst met voorbeelden van economisering in het onderwijs nog veel langer kunnen maken. Of het nu de VVD is die financiering van basisscholen afhankelijk wilde maken van Cito-scores. Of de opringende onderwijsinspectie die niet alleen meer kijkt of een school voldoet aan de basiskwaliteit, maar ook of een school wellicht 'goed' of 'excellent' is. Of het voornemen van staatssecretaris Dekker om een

nieuwe, uniforme en verplichte tussentijdse toets in het voortgezet onderwijs in te voeren. Er zijn voorbeelden te over.

ONTZIELING

Een groot vertrouwen op technocratisch beleid en meetbare resultaten leidt tot ontzieling. Ontzieling leidt op haar beurt weer tot de hang naar zekerheid en meetbaarheid. Zo houden die twee elkaar in de greep, in een samenleving waar zo weinig vertrouwen meer op God is. Technocratische en economische motieven zijn niet waardenvrij. Aan het begin van het artikel noemde ik dat er gelukkig ook signalen van hoop zijn. Het oordeel van de docent wordt weer belangrijker ten opzichte van de eindtoetsscore. De aandacht voor brede vorming neemt toe. Het dagblad Trouw stopte met de jaarlijkse ranking van scholen. Ook de SGP draagt vanuit beide Kamers bij aan deze positieve tendens. De partij zet zich af tegen de predicaten 'goed' en 'excellent' voor scholen, tegen kleutertoetsen, tegen een alsmaar breder controlerende onderwijsinspectie en voor vrijheid van onderwijs. Naast de overbekende ethische aspecten van de vrijheid van onderwijs gaat het bij die vrijheid in bredere zin om de verhouding tussen overheid en onderwijs. Dat moet er een zijn van distantie en terughoudendheid: streng op de basiskwaliteit, maar veel vertrouwen in het onderwijs en ruimte voor een schooleigen invulling van identiteit en onderwijsinhoud.

¹ Hargreaves, A., & Shirley, D. (2009). *The Fourth Way*. Californie: Corwin.

² Vroegindewij, G. (2014, 14 april). *Onderwijs verslaafd aan overheid*. *Reformatorisch Dagblad*. Geraadpleegd op 12 september 2016, van <http://www.rd.nl/vandaag/binnenland/onderwijs-verslaafd-aan-overheid-1.422382>

³ Kuiper, W. (2015, 29 april). *Ontwikkelingen in de zoektocht naar het goede onderwijsbeleid voor goed onderwijs*. Lezing uitgesproken bij het afscheid van Wim Deetman van de Raad van State. Geraadpleegd op 12 september 2016, van http://www.verus.nl/sites/www.verus.nl/files/documenten/toespraak_afscheid_deetman.pdf

⁴ OECD (2012). *PISA 2012 Assessment and Analytical Framework. Mathematics, Reading, Science, Problem Solving and Financial Literacy*. Paris: OECD Publishing.

⁵ Biesta, G. (2015). *Het prachtige risico van onderwijs*. Culemborg: Phronese.

Rendementsdenken in de praktijk: Zorg.

Marktwerking en streven naar rendement in de zorg, met het oog op het beheersen van de kosten van de gezondheidszorg heeft allerlei onbedoelde neveneffecten. Zeker voor de werkers in de gezondheidszorg. De vraag is of die focus op het rendement de zorg ten goede komt. Werknemers klagen over de hoge administratieve druk om zo ongeveer elke minuut te kunnen verantwoorden. En patiënten klagen over afnemende zorgkwaliteit. Kan het ook anders?

Huibert Kik, redactielid en verpleegkundig specialist

Hart voor de zorg

Als je in de zorg gaat werken doe je dat met een missie. Veel zorgverleners willen mensen helpen, patiënten beter maken, opkomen voor de kwetsbaren in de samenleving. Dat doen ze met hart en ziel. En daarbij willen ze alles geven wat in hun mogelijkheid ligt. Die mogelijkheden zijn veel, zeker in een welvarend land als Nederland. Grote gezondheidscentra, waar de kennis en kunde ver boven het mondiale gemiddelde liggen. Echter, deze uitgebreide mogelijkheden kosten geld, veel geld.

Jarenlang was de verzorgingsstaat een van de paradepaardjes van Nederland. Maar toen de kosten torenhoog opliepen en de economie minder hard groeide om deze kosten op te vangen, moest er meer controle komen op de kosten van zorg. En zie daar: het rendementsdenken was geboren.

GEVOLGEN VOOR DE ZORG

Van Dale definieert 'rendement' als 'nuttig effect van iets'. Het rendementsdenken of de markt-

werking in de zorg hebben geen positieve klank voor de gemiddelde zorgmedewerker. Met name de mensen die de directe zorg verlenen hebben daar een duidelijke mening over. Ze zijn gedreven door het ideaal om goede zorg te leveren, ingebed in een goede professionele relatie, maar ze voelen zich gecontroleerd door, zo niet gemangeld in een voornamelijk productie- en resultaatgedreven systeem. Vaak wordt er gereceneerd dat markt in de zorg niet werkt, maar de echte zorg vernietigt. Men vindt dat zorgverzekeraars steeds meer bepalen wat mag in plaats van dat zorgprofessionals indiceren wat nodig is en dat sinds de gezondheidszorg aan marktwerking is blootgesteld bestaande zorginstellingen veranderen in elkaar vernietigende concurrenten waar ze vroeger samenwerkten.

Prestigieuze projecten die een instelling goed op de zorgmarkt hadden moeten zetten, deden veel van deze goede zorg leverende instellingen afglijden tot aan of over de rand van de afgrond. Ook wordt opgemerkt dat marktwerking de zorg helemaal niet goedkoper gemaakt heeft, terwijl de indruk gewekt werd dat dat één van de belangrijkste gevolgen van marktwerking zou zijn.

Maar wat met name bij voor zorgverleners knelt, is dat professionele zorgverleners steeds meer gedwongen worden om te handelen vanuit economische overwegingen terwijl hun handelen gestuurd zou moeten worden vanuit beroeps-ethiek en vakbekwaamheid.

Aan de andere kant zijn er medewerkers in de zorg, met name de beleidsmakers, die een ander geluid laten horen. Zij vinden dat het juist verstandig is om regelmatig te meten of de kosten en de baten van wat je doet in een gezonde verhouding tot elkaar staan. Dat geldt voor een ondernemer en ook voor een non-profit organisatie. Maar wát je precies als kosten rekent en

Sinds de gezondheidszorg aan marktwerking is blootgesteld, veranderen bestaande zorginstellingen in elkaar vernietigende concurrenten waar ze vroeger samenwerkten.

vooral wát je onder baten verstaat, daar moet je van tevoren wel goed over nadenken.

REDUCEERT MARKTWERKING KOSTEN?

Onlangs is er een rapport¹ uitgebracht waaruit bleek dat marktwerking geen zichtbaar effect heeft op de productiviteit in de zorgsector. Dat blijkt uit een onderzoek naar sturing en productiviteit in de publieke sector, in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Het verbeteren van de productiviteit is wel een doel van de introductie van gereguleerde marktwerking in de zorg. Het ontbreken van een effect op de productiviteit is een gevolg van het feit dat er in de Nederlandse zorg geen volwassen vorm van marktwerking bestaat, stellen de onderzoekers. 'Allerlei vormen van vergaande regulering ondermijnen een effectieve marktwerking', zo is te lezen in het boek. 'Ook daarom is het eigenlijk niet mogelijk een duidelijke uitspraak over de effecten van gereguleerde marktwerking te doen.' In de ziekenhuissector, die in de onderzochte jaren de grootste productiviteitsgroei doormaakte, is de marktwerking volgens de onderzoekers 'gesmoord door het Hoofdlijnenakkoord in 2012, waardoor men in feite terugkeert naar een vorm van budgettering'. Instellingen in de zorgsector zijn in de afgelopen decennia veel groter geworden. De schaal van de ziekenhuizen nam tussen 1985 en 2013 met ruim een factor 5 toe. Voor

een groot deel is dit het gevolg van de vele fusies in de zorg.

SCHAALVERGROTING FRUSTREERT

Van deze schaalvergroting gaan volgens de onderzoekers negatieve effecten uit. 'De schaalvergroting manifesteert zich sluipenderwijs. Zo toont onderzoek aan dat maar liefst 5 procent van de productiviteitsgroei in de ziekenhuizen tussen 2003 en 2009 verdampt door de schaalvergroting.'

Van deze schaalvergroting gaan volgens de onderzoekers negatieve effecten uit. Zo toont onderzoek aan dat maar liefst 5 procent van de productiviteitsgroei in de ziekenhuizen tussen 2003 en 2009 verdampt door de schaalvergroting.

De productiviteitsontwikkeling in de zorg loopt tussen 1980 en 2013 per deelsector sterk uiteen. Absolute koploper is de ziekenhuissector. Daar stijgt de productiviteit tussen 1980 en 2013 met 83 procent. Dat is veel hoger dan in de Geestelijke Gezondheidszorg (+29 procent) en de sector Verpleging, Verzorging en Thuiszorg (+5 procent). De productiviteit in de Gehandicapenzorg is in 2013 lager dan in 1980 (-14 procent). De sterke, marktconforme productiviteitsgroei van de ziekenhuizen is vooral technologisch gedreven, stelt het onderzoek vast, maar ook bekostigingsprikkel spelen een rol. Dit is de belangrijkste bijdrage van de overheid aan de productiviteitsgroei in de zorg. Verder is het effect van overheidsbeleid beperkt geweest. Bud-

gettering draagt op de korte termijn bij aan een hogere productiviteit. Op de langere termijn heeft budgettering echter een negatief effect op de productiviteitsgroei. Blijkbaar levert budgettering geen structurele verbeteringen in het productieproces op, door bijvoorbeeld het toepassen van kostenbesparende innovaties, aldus de onderzoekers.

RENDEMENT, ZORG EN POLITIEK

In de voorbereiding op de verkiezingen in 2017 hebben verschillende zorgorganisaties hun wensen met betrekking tot het rendementsdenken in de zorg kenbaar gemaakt. Hieronder wordt beknopt nagegaan wat de diverse instanties naar voren brengen.

Actiz² geeft aan dat de politieke discussie over de zorg niet alleen gaat over de vraag of de zorg in z'n geheel te duur wordt én wat daar de oplossingen voor zijn. Aan de kant van overheid en maatschappij dient het besef door te dringen dat bepaalde kwaliteit van zorg een prijskaartje heeft. Actiz wil een bodem in tarieven en budgetten.

GGZ Nederland³ geeft aan dat de zorgsector, en de ggz in het bijzonder, gebukt gaat onder regel-druk en administratieve lasten die tot gevolg hebben dat zorggeld weglekt naar bureaucratie. We moeten voorkomen dat systemen de bedoe-ling overheersen. Het terugdringen van regel-druk vraagt moed van politici, bestuurders en zorgprofessionals. Het is van belang dat een nieuw kabinet investeert in het terugdringen van regels, door samen met alle partijen anders te kijken naar vertrouwen en verantwoording.

De ziekenhuizen worden vertegenwoordigd door de **Nederlandse Vereniging van Ziekenhuizen**. Die vragen in een pamflet⁴ de aandacht

voor stabiliteit in het curatieve zorgstelsel. Binnen de uitgangspunten van het huidige stelsel kunnen verbeteringen worden doorgevoerd.

ARTSEN EN VERPLEEGKUNDIGEN

De **Landelijke Huisartsen Vereniging** (LHV)⁵ stelt dat Huisartsen zich enthousiast en daadkrachtig inzetten voor het realiseren van de veranderingen in de ggz, jeugd- en ouderenzorg. Ze brengen de gewenste ontwikkelingen in de zorg graag verder en willen ook de komende jaren bijdragen aan goede, doelmatige en betaalbare zorg in de buurt van hun patiënten.

Om een stevig beroep te kunnen blijven doen op de huisarts, is het van groot belang dat de huisarts meer tijd krijgt voor zijn patiënten. Meer tijd door minder patiënten per huisarts én een stevig, breed inzetbaar praktijkteam.

Verpleegkundigen hebben bij monde van de **Verpleegkundigen en Verzorgenden Nederland** (V&VN)⁶ een aantal aanbevelingen waar politieke partijen rekening mee zouden moeten houden. Aanbeveling 2 stelt dat verpleegkundigen en verzorgenden een grote registratielast ervaren. Hoge administratieve lasten en overmatige regeldruk is de grootste frustratie van verpleegkundigen en verzorgenden in het uitvoeren van hun werkzaamheden. Zij geven aan dat de patiëntenzorg hieronder lijdt. V&VN pleit daarom voor zinvolle registraties; dat zijn registraties die patiëntenzorg ten goede komen en verpleegkundigen en verzorgenden ondersteunen om hun werkzaamheden te verbeteren. Door registratie aan de bron wordt informatie eenduidig en eenmalig vastgelegd en is deze altijd en overal beschikbaar. Dit kan de administratieve lasten van verpleegkundigen en verzorgenden drastisch verminderen. V&VN signaleert dat de afbouw van wettelijke registraties al een aantal jaren terug is ingezet, maar dat het risico

dreigt dat instellingen weer eigen registraties voor planning en control opzetten, waardoor de administratieve lasten nog steeds maar zeer beperkt dalen. De roep om meer transparantie heeft namelijk meer registraties tot gevolg.

Naast deze aanbeveling heeft de beroepsorganisatie het verzoek om de ingezette hervormingen in de langdurige zorg te verankeren. In 2015 zijn er grote hervormingen doorgevoerd in de langdurige zorg. De inzet hierbij is dat er meer zorg dichtbij huis wordt geleverd. De wijkverpleging is ondergebracht in de zorgverzekeringwet (Zvw), gemeenten zijn verantwoordelijk voor ondersteuning en jeugdzorg, en de intramurale zorg is ondergebracht in de wet langdurige zorg (Wlz). Deze omwenteling is niet alleen een stelselwijziging, maar veroorzaakt een fundamentele kanteling in cultuur en gedrag van verpleegkundigen en verzorgenden en patiënten. Nieuwe samenwerkingsrelaties worden gevormd, *shared decisionmaking* in praktijk gebracht. Dat vraagt tijd. Tijd om reparaties door te voeren daar waar wetgevingskaders nog onduidelijk zijn, tijd om regelgeving passend te maken aan de praktijk, en tijd om de ingezette kanteling in denken en gedrag te realiseren. V&VN vraagt aandacht om deze ingezette her-

Het terugdringen van regeldruk vraagt moed van politici, bestuurders en zorgprofessionals. Het is van belang dat een nieuw kabinet investeert in het terugdringen van regels, door samen met alle partijen anders te kijken naar vertrouwen en verantwoording.

vorming goed te verankeren, en geen nieuwe grote stelselwijzigingen en bezuinigingen aankomende kabinetsperiode door te voeren.

CLIËNTENORGANISATIES

De **Patiëntenfederatie Nederland**⁷ geeft aan dat de politiek moet zorgen dat patiënten makkelijk toegang hebben tot de zorg, hulp en hulpmiddelen die ze nodig hebben. Verminder en verlaag de financiële drempels en administratieve lasten die mensen belemmeren om noodzakelijke zorg te gebruiken.

De **Vereniging Gehandicaptenzorg Nederland** (VGN) vraagt ook aandacht voor de schaduwzijden van het rendementsdenken in de zorg door te stellen dat budget dat omgaat in de Jeugdwet en de Wmo moet zoveel mogelijk worden besteed aan kwetsbare burgers en niet aan bureaucratie.

ZORGVERZEKERAARS

Zorgverzekeraars Nederland⁸ ten slotte vraagt ook de aandacht van de politiek door te stellen dat er ruimte aan partijen in de zorg gegeven moet worden om te werken aan goede, doelmatige zorg. Bied de mogelijkheid om zorgverleners te belonen voor 1) tijd en aandacht voor de patiënt, 2) gepaste en kwalitatief goede zorg, 3) samenwerking en 4) het voorkomen van zorg, in plaats van het belonen van uitsluitend behandelingen en verrichtingen. Daarbij is het belangrijk

Goede, betaalbare, toekomstbestendige zorg staat of valt met de solidariteit onder burgers om mee te betalen aan de gezondheidszorg voor een ander.

dat er ruimte ontstaat in de bekostiging binnen de Zvw én tussen de diverse andere zorgwetten. Bevorder de samenwerking op de snijvlakken van preventie, curatieve zorg, welzijn en langdurige zorg (met gemeenten en andere partners). Daarnaast vragen de Zorgverzekeraars om nieuwe afspraken te maken met de partijen in de zorg over een beheerste groei van de zorguitgaven op landelijk niveau. Gezamenlijke verantwoordelijkheid, begrip voor elkaars rollen en realistische begrotingskaders zijn daarbij van belang. Maak samenwerking mogelijk bij de inkoop van dure geneesmiddelen en medische technologie. Voorkom pakketmaatregelen en een verhoging van het eigen risico. Tenslotte geven ze aan dat goede, betaalbare, toekomstbestendige zorg staat of valt met de solidariteit onder burgers om mee te betalen aan de gezondheidszorg voor een ander. Behoud de solidariteit in ons zorgstelsel, geef ruimte aan vernieuwing, neem onrust weg door de zorg niet te belasten met grote stelselwijzigingen, werk aan een goede risicoverevening en geef duidelijkheid over het verzekerde pakket.

MOET HET ANDERS?

Het huidige zorgstelsel is complex. Elke wijziging heeft gevolgen. Door de complexiteit is moeilijk in te schatten en te overzien welke gevolgen optreden. Met een technische werkgroep van topambtenaren heeft het Centraal Planbureau (CPB) uitgezocht wat de gevolgen zijn van 104 plannen, anoniem aangeleverd door tien politieke partijen. 'Zorgkeuzes in Kaart' heet dit CPB-rapport.⁹ Het geeft antwoord op verschillende ideeën van politieke partijen over de zorg. Een voorbeeld is het nationaliseren van de zorgverzekeraars. Wordt de zorg er beter van? Nee. Zodra de overheid weer achter het stuur stapt, verdwijnen concurrentievoordelen en wordt de zorginkoop minder effectief. En omdat nationali-

satie zo'n omvangrijke verbouwing is, schat het CPB alleen de transitiekosten al op 5,3 miljard euro. Het eigen risico inkomensafhankelijk maken? Te ingewikkeld. Preventie? Het CPB weet dat het geld kost, maar vindt nauwelijks bewijs dat het werkt.

Wat zijn dan wel maatregelen die bijdragen aan goedkopere en efficiëntere zorg? 1) het verkleinen van het basispakket en 2) het verhogen van het eigen risico. De rode draad is dat het huidige beleid werkt en dat de nu door de politiek verzonnen alternatieven onzeker en duur zijn.

TOT SLOT

Hoe keren we de negatieve tendens van het rendementsdenken in de zorg? Een eerste opdracht is dat er minder tijd hoeft te worden besteed aan taken die niet direct de zorg betreffen, zoals registratie, administratie, interne controles, verantwoording, enzovoorts. Het veranderen van de manier waarop de zorgsector ingericht is gaat niet direct bijdragen aan betere zorg. Kijk maar naar de decentralisatie van de WMO: die heeft geleid tot een explosie van bureaucratie. Dit heeft niet alleen te maken met *hoe* het

zorgsysteem is veranderd, maar *dat* het zorgsysteem is veranderd. De verandering op zichzelf leidt tot veel extra werk die niet aantoonbaar bijdraagt aan betere zorg.

De conclusie van dit artikel is dan ook: laat het systeem met rust. Hierdoor ontstaat ruimte om binnen het huidige systeem efficiënter te gaan werken. Als het systeem niet telkens aangepast wordt kunnen de beleidsadviseurs, managers, financials en bestuurders meer energie steken in het beter benutten van de mogelijkheden van het huidige systeem. Er ontstaat dan tijd en ruimte om na te denken over zaken die daadwerkelijk leiden tot betere zorg.

Laten we het gewoon proberen: een beleidsmatige adempauze voor de zorg voor de duur van tenminste één kabinetsperiode. Dat geeft de zorgsector de tijd om niet alleen te wennen en te reageren op een nieuw systeem, maar om ook de mogelijkheden van het huidige systeem goed te benutten. Na vier jaar kan dan met elkaar beoordeeld worden of de zorg in die tijd beter is geworden. Mijn voorspelling is dat dit een grotere kwaliteitsverbetering zal opleveren dan het continu doorvoeren van systeemwijzigingen.

¹ *Productiviteit van overheidsbeleid: deel II, De Nederlandse zorg 1980-2013*. Centrum voor Innovaties en Publieke Sector Efficiëntie Studies (IPSE/TU Delft/CAOP) en de Leerstoel 'Productiviteit in de Publieke Sector' (Erasmus Universiteit/CAOP).

² ActiZ visie op de zorg; 2016

³ *Betere Geestelijke Gezondheid; 7 punten van belang voor goede geestelijke gezondheidszorg*; GGZ Nederland 2016

⁴ Programmapunten NVZ; 2016

⁵ *Samen op weg naar de beste zorg in de buurt*; LHV 2016

⁶ *Meer gekwalificeerde verpleegkundigen en verzorgenden*; Verkiezingen 2017; V&VN

⁷ *Vijf wensen van patiënten*; Patiëntenfederatie NPCF 2016

⁸ *Samen verzekerd van goede zorg*; ZN 2016

⁹ *Centraal Planbureau, Zorgkeuzes in Kaart: Analyse van beleidsopties voor de zorg van tien politieke partijen*. Den Haag 2015

Rendementsdenken in de praktijk: Ontwikkelingshulp.
Het doelmatigheidsdenken heeft zowel positieve als negatieve kanten. Aan de ene kant geeft het een prikkel aan organisaties om te gaan voor maximale impact. Aan de andere kant kan een sterke nadruk op de doelmatigheid van hulp leiden tot een eenzijdige focus op harde cijfers. Dan wordt vergeten dat wezenlijke aspecten van ontwikkeling niet uit te drukken zijn in cijfers.

Door Eddie Krooneman, politiek adviseur bij Woord & Daad

Vertel het hele hulpverhaal

Om te beginnen, werpen we de vraag op wat de grondslag is van het doelmatigheidsdenken op het beleidsveld van ontwikkelingssamenwerking, alsook aan doelmatigheidsdenken in het algemeen. Volgens ons is dat de beperkte en eendimensionale focus op het hier en nu. Daardoor ontbreken allerlei andere betekenisvolle dimensies. Denk aan die van ruimte en tijd, de voor elke plaats unieke ontwikkeling van generatie op generatie, maar ook de eeuwigheidsdimensie. Zelfs het perspectief van de ander (als unieke mens, met de mogelijkheden en beper-

kingen en menselijke waardigheid die bij de menselijkheid horen) ontbreekt.

Bij het nadenken over doelmatigheidsdenken past ook een kritische zelfreflectie. Heb ik wel voldoende oog voor het bredere perspectief waarin ontwikkelingen plaatsvinden? In hoeverre ben ik geïnfecteerd door het eendimensionale denken? Zeker ook in ons dagelijks werk is het besef dat we in een multidimensionale wereld leven van betekenis. Dat betekent niet dat kwaliteit, rendement en het hier en nu er niet toe doen. Dit zijn ook realistische dimensies. Soms

In het beleidsveld van ontwikkelingssamenwerking heeft het doelmatigheidsdenken stevig wortel geschoten. Politici en burgers willen de garantie dat er geen geld aan de strijkstok blijft hangen, of in een bodemloze put belandt.

levert dit een spanningsveld op, waarin een organisatie als *Woord en Daad* zijn weg moet vinden.

BETER INZICHT IN RESULTATEN

In het beleidsveld van ontwikkelingssamenwerking heeft het doelmatigheidsdenken stevig wortel geschoten. Politici en burgers willen de garantie dat er geen geld aan de strijkstok blijft hangen, of in een bodemloze put belandt. Zorg voor de arme naaste wordt als zodanig wel ondersteund, maar het moet wél ergens toe leiden. Op het niveau van de politiek vertaalt zich dit in een grote behoefte om inzicht te verkrijgen in wat er daadwerkelijk gerealiseerd wordt met het Nederlandse ontwikkelingsbudget, jaarlijks zo'n 3,5 miljard euro. Zo zijn er vorig najaar tijdens de behandeling van de Begroting over 2016, en bij de behandeling van de Voorjaarsnota eerder dit jaar, door de vaste Kamercommissie Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking speciale rapporteurs aangesteld om zich te verdiepen in de vraag: hoe kunnen we de Begroting dusdanig inrichten dat de Kamer beter inzicht heeft in de behaalde resultaten? De Kamer had kennelijk het gevoel de regering in de huidige vorm onvoldoende te kunnen controleren. Namens de SGP was Elbert Dijkgraaf één van de rapporteurs. Minister Ploumen heeft toegezegd

de aanbevelingen van deze rapporteurs aan te grijpen om de Begroting net anders in te steken. Overigens bestrijdt Ploumen het idee dat ze de Kamer geen inzicht verschaft in de resultaten die ze wereldwijd bereikt. Tijdens het debat over de Voorjaarsnota nam ze demonstratief een grote doos vol evaluatierapporten, resultatenrapportages en impactstudies mee naar de Kamer. Het probleem, zo gaven ook Kamerleden toe, is niet zozeer dat er geen pogingen worden gedaan om inzicht te krijgen in de resultaten van ontwikkelingsprogramma's, maar dat het ingewikkeld is om op een hoger niveau algemene conclusies te trekken.

OOK DE SECTOR WIL ZICH BETER VERANTWOORDEN

Niet alleen in de politiek zien we het doelmatigheidsdenken, ook in de ontwikkelingssector leeft de behoefte (beter) te begrijpen waar programma's op de langere termijn toe leiden. Miljoenen euro's zijn er gestoken in een grootschalige evaluatie naar de resultaten van programma's van Nederlandse Niet-Gouvernementele Organisaties (NGO's) die tussen 2011 en 2015 subsidies hebben ontvangen uit het Mede Financieringsstelsel (MFS-II). In deze periode kregen 67 Nederlandse organisaties in 20 allianties in totaal 1,9 miljard euro subsidie van de Nederlandse overheid voor het uitvoeren van ontwikkelingsprojecten. Belangrijk doel van

Tijdens het debat over de Voorjaarsnota nam Ploumen demonstratief een grote doos vol evaluatierapporten, resultatenrapportages en impactstudies mee naar de Kamer.

Business as usual is onvoldoende. We moeten de ruimte die we hebben nog veel beter leren benutten en waar mogelijk groter maken.

deze evaluatie was 'verantwoording te geven over effectiviteit, efficiency en relevantie van de ontwikkelingsprogramma's'. Gekeken is naar de mate waarin de programma's hebben bijgedragen aan de realisatie van de Millenniumdoelen¹, de mate waarin Nederlandse NGO's hebben bijgedragen aan capaciteitsversterking van Zuidelijke organisaties en het maatschappelijke middenveld in het algemeen, en naar de effecten van lobbyactiviteiten. Een van de conclusies was dat de Nederlandse NGO's een effectieve bijdrage leveren aan het verminderen van armoede wereldwijd. De sector wil dit soort grootschalige evaluaties aangrijpen om de effectiviteit verder te vergroten. In hun appreciatie van de resultaten van deze MFS-II evaluatie verwoorden een aantal evaluatiedeskundigen het als volgt: 'Business as usual is onvoldoende. We moeten de ruimte die we hebben nog veel beter leren benutten en waar mogelijk groter maken. Door proactief in de leer-mindset, veerkracht en effectiviteit van organisaties te investeren, nieuwe werkwijzen te ontwikkelen en door adaptieve en impactgerichte allianties aan te gaan.' Oftewel, er blijft werk aan de winkel.

GEVOLGEN VOOR HULPORGANISATIE

Ook op het niveau van ontwikkelingsorganisaties zien we de effecten van dit denken. Veel organisaties investeren in hun leercapaciteit. Zo heeft *Woord en Daad* medewerkers die zich specifiek bezig houden met de cyclus van Plan-

ning, Monitoring, Evaluatie en Leren (PMEL), en kent onze organisatie een zogenaamde 'Kennisstrategie'. In de planningsfase van programma's wordt veel aandacht besteed aan welke doelen we precies nastreven, hoe we de resultaten kunnen meten en hoe we hier vervolgens van kunnen leren om de programma's nog effectiever te laten zijn. Zelf leren is één, maar realistisch en eerlijk communiceren over behaalde resultaten is twee. Gelukkig vertellen steeds meer ontwikkelingsorganisaties het eerlijke verhaal over de behaalde resultaten. Als *Woord en Daad* zijn we trots op behaalde successen, maar communiceren we via onze website ook eerlijk over mislukkingen en proberen we uit te leggen *waarom* een programma niet de gewenste resultaten heeft opgeleverd. Vervolgens laten we zien hoe we daarvan leren. Dit is één manier waarop *Woord en Daad* met het eerdergenoemde spanningsveld om gaat.

PLUSSEN EN MINNEN

Het doelmatigheidsdenken heeft zowel positieve als negatieve kanten. Werken met de allerarmste mensen blijft in de praktijk weerbarstig. Het is daarom belangrijk geen onrealistische verwachtingen te wekken, en helder te communiceren over wat we doen en bereiken. Tegelijkertijd mag de weerbarstige praktijk nooit een excuus zijn om niet naar de beste resultaten te

Zelf leren is één, maar realistisch en eerlijk communiceren over behaalde resultaten is twee. Gelukkig vertellen steeds meer ontwikkelingsorganisaties het eerlijke verhaal over de behaalde resultaten.

streven. Het doelmatigheidsdenken geeft een belangrijke prikkel aan organisaties om te gaan voor maximale impact. Wel kan een sterke nadruk op verantwoording van de doelmatigheid van hulp ertoe leiden dat we te eenzijdig gericht zijn op harde cijfers. Dan zien we over het hoofd dat wezenlijke aspecten van ontwikkeling niet uit te drukken zijn in cijfers, maar alleen zijn over te dragen in de vorm van levensverhalen. Denk bijvoorbeeld aan de manier waarop onderwijsprogramma's bijdragen aan het zelfvertrouwen van jongeren, of de manier waarop sociale vaardigheden bijdragen aan een positieve en proactieve houding op de werkvloer.

Overigens zijn er altijd politici en burgers die zich tegen elke vorm van ontwikkelingssamenwerking blijven verzetten, welk verhaal je ook vertelt. Dan wordt de discussie op een oneigenlijke manier in de sfeer van doelmatigheid en efficiëntie getrokken, terwijl het in feite om ideologische verschillen gaat. Waar het hart voor de arme naaste ontbreekt, zijn mensen al snel niet meer ontvankelijk voor het goede nieuws dat ontwikkelingsprogramma's wel degelijk een verschil maken in de levens van heel veel mensen.

HOOFD EN HART

In de Nederlandse context worden mensen vaak al snel ongeduldig als resultaten achterblijven. Datzelfde ongeduld hebben mensen ook ten

Waar het hart voor de arme naaste ontbreekt, zijn mensen al snel niet meer ontvankelijk voor het goede nieuws dat ontwikkelingsprogramma's wel degelijk een verschil maken.

aanzien van het welslagen van ontwikkelingsprojecten. Binnen een jaar moet er een klinkend resultaat zijn. Meer begrip voor de uitdagingen van het werken in de Afrikaanse context zou een stuk helpen. En ook een stuk grootmoedigheid: niet te gauw mensen kapitelen die in moeilijke omstandigheden een keer onderuit gaan. Oog hebben voor de verschillende dimensies van ontwikkeling.

Positief aan de opstelling van de SGP vinden wij dat de partij een bewogen hart met de verre naaste combineert met een nuchter streven naar maximale positieve resultaten. In armoedebestrijding zijn beide zaken, hoofd en hart, nodig. Het zou mooi zijn als de SGP in die zin een volhardende poging doet om de dominante tendens te corrigeren: niet door af te doen aan het hoofd, maar door het bewogen hart terug te brengen in het debat.

---

¹ De millenniumdoelen werden in VN-verband opgesteld en zijn gericht op het uitbannen van wereldwijde armoede. In september 2000 hebben regeringsleiders van 189 landen zich daaraan gecommitteerd. Vanaf 2016 zijn de millenniumdoelstellingen vervangen door de Duurzame ontwikkelingsdoelen.

Waarom vinden we economische groei zo belangrijk? In de politiek is het zo ongeveer de basisvoorwaarde. Zonder groei geen banen, geen rijkdom, geen milieubescherming. Stilstand is achteruitgang. Als de groei stagneert, belanden we in een recessie. Ofwel: misère. Gaat de economie weer groeien, dan haalt iedereen opgelucht adem. Maar klopt dit wel of is het een mythe die niet ter discussie mag staan. Wat is economische groei eigenlijk en wat zeggen economen daar zoal over?

Dr. Joost Hengstmengel, onderzoeker aan de Tilburg School of Catholic Theology

Hollands welvaren

Economen over rijkdom, welvaart en geluk

De Nederlandse economie zal dit jaar naar verwachting met 1,7 en volgend jaar met 1,6 procent groeien, zo blijkt uit de jongste raming van het Centraal Planbureau (CPB). Economische groei wordt in Nederland gemeten in termen van productie. Er is sprake van groei als de waarde van de collectief geproduceerde goederen en diensten is gestegen. Het CPB baseert zich, overigens net als het Centraal Bureau voor de Statistiek - dat achteraf de feitelijke groei meet, dan ook op het zogenaamde 'bruto binnenlands product' (bbp).

Het concept werd in de jaren '30 van de vorige eeuw uitgedacht door de Amerikaanse econoom en Nobelprijswinnaar Simon Kuznets, in een periode dat het op grote schaal verzamelen van nationaal inkomen-statistieken voor het eerst goed van de grond kwam.¹ Het bbp is een veelgebruikte en robuuste maatstaf voor de omvang van een economie. Een evidente keerzijde ervan is dat het aanleiding geeft economische groei te verwarren met welvaarts-groei, iets waarvoor door Kuznets overigens van meet af aan is gewaarschuwd.² Een toename van het bbp als zo-

danig is geen bewijs voor toenemende welvaart, zelfs niet van materiële welvaart. Maar wat is welvaartsgroei dan wel?

BREDE WELVAART

In april van dit jaar werden de resultaten gepresenteerd van het parlementair onderzoek 'Breed welvaartsbegrip'.³ Het rapport bespreekt allerlei aspecten van welvaart in brede zin (dat wil zeggen: breder dan onze productie en ons inkomen) dat aspecten als veiligheid, gezondheid en kennis omvat. Brede welvaart draait in de ogen van de opstellers om onder meer materiële en niet-materiële levensomstandigheden in het hier en nu en het doorgeven van economisch, menselijk, natuurlijk en sociaal kapitaal aan latere generaties. Veel van deze zaken wordt niet of onvoldoende gereflecteerd in het bbp.

De zoektocht van de parlementaire commissie naar wat welvaart nu eigenlijk behelst, voert hen diverse keren op het terrein van de economische wetenschap. Verrassend is dat niet, aangezien het denken over welvaart al honderden jaren lang wordt gedomineerd door economen. De economische wetenschap hanteert volgens de opstellers van het rapport 'een bredere definitie van welvaart dan welvaart in materiële zin'. Welvaart is in de economische welvaartstheorie 'alles wat voorziet in de behoeftebevrediging van mensen, voor zover daarvoor een beroep moet worden gedaan op schaarse middelen'.

De eerste opmerking, dat veel economen een breed welvaartsbegrip hanteren, lijkt me juist, de tweede niet. Mijn bezwaar is dat we niet kunnen spreken van dé economische welvaartstheorie, alsof de economische professie het op dit gebied roerend eens is. Economen hebben tot op de dag van vandaag geworsteld met begrippen als 'rijkdom', 'welvaart' en 'geluk', alsmede de vraag hoe deze - ten diepste subjectieve - grootheden het beste kunnen worden gemeten.

Het bbp is een veelgebruikte en robuuste maatstaf voor de omvang van een economie. Een evidente keerzijde ervan is dat het aanleiding geeft economische groei te verwarren met welvaartsgroei.

In deze bijdrage wil ik enkele momenten uit de geschiedenis van het economisch denken lichten die het debat over welvaartsgroei in een breder perspectief plaatsen.

HET GOEDE LEVEN

Het eerste dat we moeten vaststellen is dat de preoccupatie met economische groei, wat omvang van de economie betreft dus, een typisch modern verschijnsel is. De opkomst van de moderne economische wetenschap had weliswaar plaats in de negentiende eeuw, maar de geschiedenis van het economisch denken gaat terug tot in de oudheid. In het overgrote deel van deze voorgeschiedenis had economische groei nauwelijks aandacht en prioriteit.⁴ Dit niet alleen omdat men het verschijnsel van een (nationale) economie niet kende, maar vooral omdat rijkdom en economische ontwikkeling door filosofen en theologen - de economen van die tijd - werden gewantrouwd. 'Het goede' werd gedefinieerd in geestelijke termen en het materiële speelde daarbij hooguit een instrumentele rol. Een goed leven was een leven vol filosofie en theologische contemplatie, en geld en bezit waren er om deze hogere doelen mogelijk te maken. Het is niet voor niets dat antieke wijsgeren als Aristoteles en Epicurus benadrukken dat er een natuurlijke grens is aan rijkdom. De basisbehoeftes van de mens zijn eenvoudig te bevredi-

Het eerste dat we moeten vaststellen is dat de preoccupatie met economische groei, wat omvang van de economie betreft dus, een typisch modern verschijnsel is.

gen en alles wat méér wordt geproduceerd en geconsumeerd is eigenlijk waardeloos, ja zelfs schadelijk, in het licht van waar het in het leven om gaat.

De opkomst van het groeidenken valt min of meer samen met die van het vroegkapitalisme. Het waren de mercantilisten, de nationalistische schrijvers over economie uit de zestiende en zeventiende eeuw, die plannen begonnen te lanceren om de jonge natiestaten te verrijken. Een positieve handelsbalans waarbij de exporten de importen overstegen, was in hun ogen het geëigende middel. Een continue toestroom van geld en edelmetalen was noodzakelijk om de productie en werkgelegenheid verder aan te jagen en, minstens zo belangrijk, om oorlogen te kunnen bekostigen. Economische activiteit kwam volledig in het teken van productie en productiviteitsgroei te staan – een nadruk op de consumptie en behoeftebevrediging van individuen ontstond pas later. Wat telde was de *common weal(th)* of gemenebest, het economisch landsbelang dat meer en meer de gedaante aannam van een nieuwe seculiere religie.⁵

DE SCIENCE OF WEALTH

De klassieke economie van de late achttiende en het begin van negentiende eeuw wordt wel aangeduid als de *science of wealth*. Een vluchtige blik op de openingspagina's van belangrijkste

werken uit deze periode, van Malthus, Say, Ricardo, Nassau Senior en J.S. Mill, leert dat dit terecht is. Politieke economie, zoals het vakgebied toen werd aangeduid, ging over de productie, verdeling en consumptie van rijkdom. De politieke economie zelf is 'extremely modern', schrijft Mill, maar haar onderwerp heeft de mensheid al eeuwen in de greep. 'That subject is wealth'. De meningen liepen uiteen als het ging om de precieze definitie van rijkdom.⁶ Adam Smith, de grondlegger van de klassieke school, stelde ware rijkdom in zijn *Wealth of Nations* (1776) gelijk aan 'the annual produce of the land and labour of the society'. Anderen voegden hieraan toe dat het moet gaan om nuttige goederen (en diensten), die beperkt voorradig en verhandelbaar zijn. Waar men elkaar hoe dan ook in kon vinden, is dat rijkdom een objectieve, meetbare zaak is. En dat de mercantilistische neiging om rijkdom te vereenzelvigen met geld en edelmetalen weliswaar aansluit bij de menselijke intuïtie, maar bij nader inzien volstrekt onhoudbaar is.

VAN RIJKDOM NAAR WELVAART

De beschouwingen van de klassieken over de oorzaken van rijkdom vormden uiteraard geen doel in zichzelf. Inzicht in hoe rijkdom tot stand komt, kon worden omgezet in beleid om verdere economische groei te bevorderen en daarmee de levensstandaard van alle lagen in de samenleving te verbeteren. Rijkdom en welvaart waren twee zijden van dezelfde medaille. Smith merkt op dat vroegere economische maatregelen en theorieën werden ingegeven door de privébelangen van specifieke klassen, 'without any regard to, or foresight of, their consequences upon the general welfare of society'. Zijn onderzoek zou echter de weg wijzen naar een 'universal opulence which extends itself to the lowest ranks of the people'.

De genoemde Nassau Senior waarschuwde er in 1836 voor dat rijkdom niet moet worden verward met welvaart. De economische wetenschap voorziet politici weliswaar van nuttige kennis over hoe rijkdom kan worden vergroot, maar gaat niet over de vraag hoe en onder welke voorwaarden rijkdom bijdraagt aan het menselijk welvaren en geluk. Die vraag valt binnen het domein van de *science of legislation*. Seniors poging om de economie op deze manier wetenschappelijk af te bakenen, had echter niet het beoogde effect: economen konden het niet nalaten om te wijzen op de positieve bijdrage van hun vakgebied aan de welvaart en het welzijn van de samenleving.⁷

De neiging om rijkdom en welvaart op één lijn te stellen, had dan ook al oude papieren. We vinden de term 'welvaart' en de bijkomende belofte dat zij langs economische weg kan worden vergroot al terug in de vroegste Engelse mercantilistische geschriften uit de zestiende en zeventiende eeuw. Pieter de la Court, een Nederlandse schrijver over economie uit dezelfde periode, neemt de term zelfs op in de titel van zijn *Interest van Holland, ofte Gronden van Hollands-Welvaren* uit 1662. Welvaart staat bij hem min of meer gelijk aan het welzijn en de groei van de bevolking. We moeten onder "s lands welvaaren verstaan [...] de conservatie en vermeerdering der ingezetenen van 't land, bestaande in regeerders en onderdaanen'. Het vervolg van het geschrift bestaat uit een reeks observaties over hoe de economische macht van Holland kan worden gewaarborgd en uitgebreid. Eén van De la Courts conclusies is dat handel, visserij en nijverheid zo verknoot zijn dat alle Hollanders 'door een ghemeen wel en qualijck-vaeren wonderlijck aen een zijn gekoppeld'.

NUTSOPTIMALISATIE

De *science of wealth*-gedachte, die rijkdom als

iets objectiefs voorstelt, leeft nog voort in de hedendaagse macro-economie. Voor complexe modellen van economische groei en de rol daarvan van arbeidsproductiviteit en kapitaal moeten we vandaag de dag inderdaad te rade gaan bij macro-economen. Andere deelgebieden van de economie gaan veeleer uit van het door en door subjectieve karakter van rijkdom. De oorsprong van deze tweedeling moet worden gezocht in de tweede helft van de negentiende eeuw, in de theorieën van Gossen, Jevons, Menger en Walras over het concept 'nut'. Anders dan de klassieken benaderden zij de waarde van goederen en diensten (die samen optellen tot het nationaal product) niet vanuit het benodigde arbeid en kapitaal maar vanuit het nut, ofwel de mate waarin zij aan de bezitter of gebruiker genot en bevrediging verschaffen. De taak van de economie was niet langer om inzicht te geven in de aard en oorzaken van tastbare rijkdom, maar om te onderzoeken hoe het nut van individuele actoren kan worden geoptimaliseerd. Politieke economie werd, in de woorden van Jevons, een 'calculus of pleasure and pain'.

Jevons' uitspraak doet niet toevallig denken aan Benthams utilisme. Het nutsdenken van Jeremy Bentham, die zelf overigens ook over economische vraagstukken schreef, oefende directe in-

De economische wetenschap voorziet politici weliswaar van nuttige kennis over hoe rijkdom kan worden vergroot, maar gaat niet over de vraag hoe en onder welke voorwaarden rijkdom bijdraagt aan het menselijk welvaren en geluk.

Onder economen is nooit blijvende consensus ontstaan over wat rijkdom precies is en hoe het bijdraagt aan welvaart en geluk. De economie is als sociale wetenschap voortdurend in beweging, niet zelden gedreven door de uitdagingen en problemen van haar tijd.

vloed uit op negentiende-eeuwse economen. Uitgaande van het idee dat de menselijke natuur wordt geregeerd door twee basisprincipes - een verlangen naar genot en een afkeer van pijn - meende Bentham een maatstaf voor goed en kwaad in handen te hebben. Goed zijn die handelingen die leiden tot genot en, zo luidt het nutsprincipe, bijdragen aan 'the greatest happiness of the greatest number'. Hoe waardevol deze laatste stelregel ook was voor politieke beslissingen, de moeilijkheid schuilde in de vraag hoe de som van het geluk kon worden bepaald, gegeven het feit dat genot en pijn subjectief zijn en van persoon tot persoon verschillen. Precies met ditzelfde probleem, of zogenaamde interpersonale nutsvergelijkingen wel mogelijk zijn, worstelden Jevons en zijn internationale collega's.

WELVAARTSECONOMIE

De reden om de opkomende nutstheorie hier te bespreken, is dat het ten grondslag ligt aan de welvaartseconomie.⁸ Sommige economen als Marshall waren namelijk van mening dat het nut dat mensen ontleen aan schaarse middelen wel degelijk kwantificeerbaar was en kon worden opgeteld, zodat gestreefd kon worden naar

een 'maximum of utility' voor de samenleving. De micro-economische bespiegelingen van neoklassieke economen als Marshall hadden met andere woorden een *welfare application*, waarbij welvaart anders dan rijkdom niet stond voor het nationaal inkomen of de som van de geproduceerde goederen en diensten maar van de door individuen genoten *utilities*.

Eén van de manieren om de welvaart te vergroten was bijvoorbeeld om goederen op zo'n manier te (her)verdelen dat ze terecht komen bij hen die er het grootste 'marginaal' nut aan ontleen. Economen als Sidgwick en Pigou (de auteur van *Wealth and Welfare* uit 1912, waarin voor het eerst werd gesproken van *welfare economics*) onderzochten dit soort theorieën verder. Zij waren zich er trouwens terdege van bewust dat de economische wetenschap alleen uitspraken kan doen over materiële welvaart en dat er dus andere aspecten zijn aan welvaart die zich aan het zicht van de econoom onttrekken.

De hedendaagse 'nieuwe' welvaartseconomie is, anders dan de naam doet vermoeden, een in hoge mate wiskundig en abstract gebied waarin wordt ingegaan op de voorwaarden voor welvaartsmaximalisatie. Het bestudeert de invloed van bepaalde economische systemen en maatregelen op de verdeling van goederen en middelen en daarmee op het collectief welzijn. Een bekend beginsel in de welvaartseconomie is Pareto-optimaliteit, naar de gelijknamige econoom. Dit begrip duidt op een situatie waarin het niet meer mogelijk is iemand beter af te laten zijn, wat welvaart betreft, zonder dat ook maar één belanghebbende persoon slechter af is. In dat geval heeft een samenleving haar optimale welvaartsniveau bereikt.

EEN GELUKKIG SLOT?

De laatste decennia is er in de economie - naast rijkdom en welvaart - opnieuw aandacht ontstaan

voor het geluk, zelfs zo dat er een nieuw deelgebied *economics of happiness* wordt onderscheiden.⁹ Want zou de economie uiteindelijk niet een bijdrage kunnen leveren aan de toename van het geluk van individu en samenleving? We zouden kunnen zeggen dat het geluk terug is van weggevoest, omdat er ten tijde van Adam Smith ook al economische tradities bestonden die op het geluk der volkeren uitwaren. Zo legde het Duitstalige kameralisme de nadruk op nationale gelukzaligheid. Eén van de werken van de bekendste kameralist, J.H.G. von Justi, heet bijvoorbeeld *Glückseligkeit der Staaten*. In het achttiende-eeuwse Frankrijk en vooral Italië waren economische denkers die de vergroting van het publiek geluk, de *pubblica felicità*, als einddoel namen.

lets van deze benadering heeft weer ingang gevonden onder hedendaagse economen, zij het dat de insteek conform de tijdgeest veel individualistischer en hedonistischer is.

Als deze bijdrage iets duidelijk heeft gemaakt dan is het wel dat er niet zoiets is als dé economische welvaartstheorie. Onder economen is nooit blijvende consensus ontstaan over wat rijkdom precies is en hoe het bijdraagt aan welvaart en geluk. De economie is als sociale wetenschap voortdurend in beweging, niet zelden gedreven door de uitdagingen en problemen van haar tijd. Voor politici is het dus zaak haar nauwlettend te blijven volgen en te betrekken in de zoektocht naar een breder welvaartsbegrip.

¹ Dr. J.W. Hengstmengel is werkzaam als post-doctoraal onderzoeker aan de Tilburg School of Catholic Theology. Zijn huidige onderzoek richt zich op de verhouding tussen eigenbelang en naastenliefde in de geschiedenis van het economisch denken.

² Roger E. Backhouse, *The Penguin History of Economics* (Londen: Penguin Books, 2002), pp. 240-245 over 'The revolution in national-income accounting'.

³ Zie 'Uses and abuses of national income measurements', in Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *National Income, 1929-32. Letter from the Acting Secretary of Commerce* (Washington: United States Government Printing Office, 1934), 5-7.

⁴ Tijdelijke commissie Breed welvaartsbegrip, *Welvaart in kaart* ('s-Gravenhage: Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2016).

⁵ Cosimo Perrotta, 'The legacy of the past: ancient economic thought on wealth and development', *The European Journal of the History of Economic Thought* 10/2 (2003), 177-229.

⁶ Eli F. Heckscher, *Mercantilism* (Londen / New York: George Allen & Unwin / The Macmillan Company, 1962), 155 (vgl. 285-307).

⁷ Robert L. Heilbroner, 'Wealth', in Steven N. Durlauf & Lawrence E. Blume (red.), *The New Palgrave Dictionary of Economics Online*, <www.dictionaryofeconomics.com> (Palgrave Macmillan, 2008).

⁸ Vgl. Lionel Robbins, *An Essay on the Nature & Significance of Economic Science* (Londen: Macmillan, 1932), h. 1.

⁹ Backhouse, *The Penguin History of Economics*, h. 12 'Welfare economics and socialism, 1870 to the present'.

¹⁰ Luigino Bruni & Pier Luigi Porta (red.), *Handbook on the Economics of Happiness* (Cheltenham: Edward Elgar, 2007), met name h. 2 'The technology of happiness and the tradition of economic science' door Bruni.

Elke overheid heft belastingen. Om goede dingen te doen voor de mensen. Maar hoe kijken ingezetenen daar tegen aan? Zien zij alleen maar de nadelen van het betalen van belastingen? Dan wordt de visie op belastingen wat bijziend: een kostenpost die je zo laag mogelijk wilt houden. Er zit ook een andere kant aan: het is een burgerplicht om je eerlijke aandeel bij te dragen aan de publieke voorzieningen die iedereen ten nutte komen.

Dr. J. Doornebal, verbonden aan Bureau Vaktechniek van EY Belastingadviseurs te Rotterdam

Belastingen: alleen een kostenpost?

De laatste jaren zijn verschillende malen grote hoeveelheden geheime documenten beschikbaar gekomen waaruit blijkt dat veel internationaal opererende ondernemingen en zeer vermogende particulieren nauwelijks belasting betalen over (een groot deel van) hun inkomen en/of vermogen.¹ Hierdoor wordt de indruk gewekt dat deze ondernemingen en particulieren belastingen beschouwen als een hinderlijke kostenpost die zonder enig bezwaar met alle beschikbare middelen kan en mag worden geminimaliseerd.

In deze bijdrage wordt nader ingegaan op de vraag in hoeverre deze benadering van belastingen

aanvaardbaar is. Daartoe wordt in paragraaf 1 eerst aandacht besteed aan de belastingheffing vanuit het perspectief van de overheid. In paragraaf 2 komt vervolgens de belastingheffing vanuit het perspectief van de belastingbetaler aan de orde. In paragraaf 3 wordt het betoog afgesloten met een korte slotbeschouwing.

1. BELASTINGHEFFING VANUIT HET PERSPECTIEF VAN DE OVERHEID

De belastingheffing is van vitaal belang voor het functioneren van een maatschappij. Hierdoor worden immers de financiële middelen verkregen voor het uitvoeren van de noodzakelijke

overheidstaken, zoals het zorgen voor een goede infrastructuur, goed onderwijs, een hoge mate van veiligheid en een solide defensie. Bij de verdeling van de belastingdruk over burgers en bedrijven zal een wijze overheid rekening houden met hun draagkracht. Zij streeft ernaar de zwaarste lasten op de sterkste schouders terecht te laten komen door de hoogte van de (degressieve, proportionele of progressieve) tarieven, het hanteren van (al dan niet inkomensafhankelijke) heffingskortingen en (al dan niet partiële) vrijstellingen en een verantwoorde mix van enerzijds belastingen van inkomen en vermogen en anderzijds verbruiksbelastingen. Deze verdeling van de belastingdruk naar draagkracht zal veelal leiden tot verkleining van de inkomensverschillen die voortvloeien uit de bestaande marktverhoudingen. Het zal duidelijk zijn dat de concrete invulling van de verdeling van de belastingdruk over burgers en bedrijven een politieke beslissing is, die wordt beïnvloed door de visie die men heeft op een aanvaardbare inkomensverdeling.

In moderne westerse maatschappijen wordt de belastingheffing echter niet alleen gebruikt voor het financieren van de overheidsuitgaven (de budgettaire functie) en het beïnvloeden van de inkomensverdeling (de herverdelingsfunctie), maar wordt deze ook frequent gebruikt als instrument van economische politiek en milieubeleid. Enkele voorbeelden hiervan in de huidige belastingwetgeving zijn:

- Het stimuleren van investeringen (al dan niet in bepaalde regio of sectoren) door het toekennen van investeringsfaciliteiten (zoals investeringsaftrek en mogelijkheden voor versnelde afschrijving);
- Het stimuleren van innovatieve werkzaamheden door het toekennen van verlaagde tarie-

Bij de verdeling van de belastingdruk over burgers en bedrijven zal een wijze overheid rekening houden met hun draagkracht. Zij streeft ernaar de zwaarste lasten op de sterkste schouders terecht te laten komen.

ven (zoals de innovatiebox) en van faciliteiten die de arbeidskosten verminderen (zoals vermindering van loonheffing voor speur- en ontwikkelingswerk);

- Het stimuleren van groene beleggingen door het toekennen van een vrijstelling in box 3 en van een heffingskorting;
- Het de arbeidsmarkt 'opjagen' van gehuwde vrouwen (met kinderen) door fiscale prikkels zoals de inkomensafhankelijke combinatiekorting en de afbouw van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting;
- Het afremmen van het gebruik van tabaksproducten en alcoholhoudende dranken door relatief hoge verbruiksbelastingen;
- Het afremmen van de aankoop van vervuulende auto's door voor schone auto's verlaagde verbruiksbelastingtarieven en verlaagde bijtellingen voor privégebruik te hanteren.

Hiernaast wordt de fiscale wetgeving regelmatig gebruikt om een stabiele ontwikkeling van de economie te bevorderen, door stimulerende maatregelen in tijden van laagconjunctuur en afremmende maatregelen in tijden van hoogconjunctuur. Denk bijvoorbeeld aan de recente verlaging van het BTW-tarief voor onderhoud van woningen en aan de 'wiebeltax' in de jaren zeventig waardoor de belastingtarieven met maximaal 5% kon worden verhoogd of verlaagd.

Wanneer burgers en bedrijven de 'calculerende benadering' van het belastingrecht overnemen, zullen zij het betalen van de verschuldigde belasting niet als een burgerplicht beschouwen, maar als een kostenpost.

In al deze gevallen worden belastingbetalers geconfronteerd met door de overheid gegeven fiscale prikkels om bepaalde vormen van gewenst economisch gedrag uit te lokken en bepaalde vormen van ongewenst economisch gedrag tegen te gaan (dit wordt wel aangeduid als instrumentalisme). Hierbij verschuift het accent van het rechtskarakter van het belastingrecht (waarbij de rechtvaardigheidsvraag centraal staat) naar het instrumentele karakter van het belastingrecht (waarbij de doelmatigheidsvraag centraal staat). Tegen deze wijze van gebruik van de belastingwetgeving kunnen enkele ernstige bezwaren worden ingebracht.

BEZWAREN TEGEN INSTRUMENTALISME

In de eerste plaats kan tegen het gebruik van de belastingwetgeving als instrument van economische politiek en milieubeleid als bezwaar worden aangevoerd dat de overheid zich hierbij opstelt als calculerende overheid die de belastingwetgeving gebruikt als instrument om een hoger doel – te weten economische groei en/of een beter milieu – te bereiken. Wanneer burgers en bedrijven deze 'calculerende benadering' van het belastingrecht overnemen, zullen zij het betalen van de verschuldigde belasting niet als een burgerplicht beschouwen, maar als een kostenpost die – evenals andere kosten-

posten – zoveel mogelijk dient te worden beperkt (in paragraaf 2 wordt hierop nader ingegaan). Met andere woorden, een calculerende overheid moet niet vreemd opkijken als zij door eigen toedoen het ontstaan van – op fiscaal vlak – calculerende burgers stimuleert.

In de tweede plaats kan het gebruik van fiscale prikkels ertoe leiden dat de verdeling van de belastingdruk over de belastingplichtigen tot onbillijke uitkomsten leidt. Een sprekend voorbeeld hiervan is het verschil in behandeling in de inkomstenbelasting van enerzijds ondernemers en anderzijds werknemers. Ondernemers kunnen onder andere gebruik maken van de zelfstandigenaftrek (in 2016 € 7.280) en de MKB-winstvrijstelling (waardoor – in 2016 – 14% van de winst onbelast blijft), terwijl voor werknemers geen vergelijkbare faciliteiten gelden. Sterker nog: een werknemer kan – anders dan een ondernemer – zelfs zijn beroepskosten niet in aftrek brengen! Hier leidt de wens om ondernemerschap fiscaal te stimuleren tot evident onbillijke resultaten en worden constructies met schijnondernemerschap uitgelokt.

In de derde plaats blijken in de praktijk nogal wat fiscale prikkels niet effectief te zijn, d.w.z. dat zij het gewenste effect in het geheel niet of slechts in (te) beperkte mate sorteren.² Een voorbeeld hiervan is het pakket stimuleringsmaatregelen voor hybride auto's van de afgelopen jaren. Staatssecretaris van Financiën Wiebes merkte hierover in *Autoweek Magazine* van 10-17 augustus 2016 op: 'We hebben er 6 miljard euro ingestopt en er nul klimaateffect voor teruggekregen. We hadden er nooit aan moeten beginnen'.³

De conclusie uit het voorgaande moge duidelijk zijn: de overheid dient met het gebruik van de

belastingwetgeving als instrument van economische politiek en milieubeleid zeer terughoudend te zijn. Dergelijk gebruik kan slechts worden overwogen als uit gedegen onderzoek blijkt dat het waarschijnlijk effectief zal zijn en als vaststaat dat het geen afbreuk zal doen aan een billijke verdeling van de belastingdruk. Maar ook wanneer aan deze voorwaarden is voldaan en een goed alternatief (bijvoorbeeld in de vorm van subsidies) beschikbaar is, verdient dit alternatief in veel gevallen de voorkeur.⁴

2. BELASTINGHEFFING VANUIT HET PERSPECTIEF VAN DE BELASTINGBETALER

Bij het nadenken over belastingheffing vanuit het perspectief van de belastingbetaler is in de eerste plaats van belang dat er een gezagsrelatie bestaat tussen de overheid enerzijds en burgers en bedrijven anderzijds. Dit houdt in dat door de overheid gegeven regels – ook op fiscaal terrein – behoren te worden gerespecteerd en nagekomen, tenzij deze strijdig zijn met bijbelse normen. Hiernaast is echter ook van belang dat burgers en bedrijven deel uitmaken van de maatschappij ten behoeve waarvan hun belastingafdrachten worden aangewend. Met andere woorden, hun belastingafdrachten zijn geen ‘weggegooid geld’, maar zij krijgen er iets waardevols voor terug: een maatschappij die wordt geordend door een overheid die haar taken met de via de belastingheffing verkregen middelen naar behoren kan vervullen. Deze bei-

De overheid dient met het gebruik van de belastingwetgeving als instrument van economische politiek en milieubeleid zeer terughoudend te zijn.

de omstandigheden houden in dat belasting betalen in de eerste plaats burgerplicht is. Hiermee is echter niet alles gezegd.

Een belangrijke vraag die in dit verband opkomt, is in hoeverre genoemde burgerplicht toestaat dat men ernaar streeft om zijn belastingafdracht te beperken. Bij de beantwoording van deze vraag dient te worden vooropgesteld dat niemand verplicht is om de vanuit fiscaal oogpunt duurste weg te volgen. In veel gevallen zijn er meer mogelijkheden beschikbaar om een bepaald doel te bereiken en dan bestaat er geen enkel bezwaar tegen om daarbij voor een mogelijkheid te kiezen waarbij gebruik wordt gemaakt van fiscale faciliteiten om de belastingdruk te beperken. De wetgever heeft deze faciliteiten immers juist met dit doel in de wet opgenomen. Zo kan het voor een ondernemer op enig moment fiscaal voordeliger worden om zijn onderneming in de rechtsvorm van een BV voor te zetten. Dat ontmoet geen bezwaar; de wetgever heeft zelfs een faciliteit beschikbaar gesteld om de overgang naar de BV zonder fiscale afrekening te laten plaatsvinden. Het zal duidelijk zijn dat het echter niet toelaatbaar is om bij het beperken van de belastingdruk zover te gaan dat sprake is van belastingfraude, d.w.z. het overtreden van wettelijke regels door het verzwijgen van inkomen, winst en/of vermogen. Dan is niet alleen sprake een evidente schending van de burgerplicht, maar ook van overtreding van de wet.

BELASTINGEN ONTGAAN: MAG DAT?

Tussen het kiezen van de fiscaal voordeligste weg met behulp van de beschikbare wettelijke faciliteiten en belastingfraude ligt een grensgebied dat hierna wordt aangeduid als ‘belasting ontgaan’. Daarbij is weliswaar geen sprake van overtreding van de wet, maar het eindresultaat

Het zal duidelijk zijn dat het ontgaan van belastingen dat onder de noemer van wetsontduiking valt, neerkomt op schending van de burgerplicht en daarom dient te worden afgewezen.

is ook niet in overeenstemming met wat de wetgever voor ogen heeft gestaan. De vraag rijst in hoeverre een belastingplichtige zich hiermee mag inlaten.⁵ De fiscale rechter heeft zich vele malen moeten buigen over vragen op dit terrein en heeft – kort samengevat – geoordeeld dat als sprake is van wetsontduiking (*fraus legis*) niet de door de belastingplichtige gekozen onbelaste of laag belaste weg voor de belastingheffing in aanmerking moet worden genomen, maar de dichtst daarbij gelegen wel belaste of hoger belaste weg. Voor wetsontduiking is noodzakelijk dat het doorslaggevende motief voor de door een belastingplichtige verrichte rechtshandeling(en) het verijdelen van de belastingheffing is en dat daardoor in strijd is gehandeld met doel en strekking van de wet. Het zal duidelijk zijn dat het ontgaan van belastingen dat onder de noemer van wetsontduiking valt, neerkomt op schending van de burgerplicht en daarom dient te worden afgewezen.

Niet alle vormen van belasting ontgaan kunnen echter als wetsontduiking worden aangemerkt en door de rechter worden gecorrigeerd. Is het wel toelaatbaar om van deze vormen van belasting ontgaan gebruik te maken? Naar mijn mening is ook deze vorm van belasting ontgaan in strijd met de burgerplicht. Men optimaliseert dan slechts de eigen economische positie zonder rekening te houden met het feit dat men

deel uitmaakt van een groter geheel – de maatschappij – en derhalve ook rekening dient te houden met de belangen van zijn medeburgers en -bedrijven. Wanneer men zich geheel of gedeeltelijk onttrekt aan het bijdragen van een ‘fair share’ aan de gemeenschappelijke middelen, wentelt men deze last immers geheel of gedeeltelijk af op – vaak minder draagkrachtige – medeburgers en -bedrijven, terwijl men wel volledig profiteert van de gemeenschappelijke voorzieningen die met deze middelen worden gefinancierd.

INTERNATIONALE AANPAK

Een wijd verbreide vorm van belasting ontgaan die veelal niet als wetsontduiking kan worden aangemerkt en dus niet door de rechter kan worden gecorrigeerd, komt voor bij internationaal opererende bedrijven. Deze bedrijven zijn in veel gevallen in staat om hun belastingafdracht sterk te beperken door hetzij een ander vestigingsland te kiezen, hetzij een deel van hun winst in het buitenland te laten neerslaan. Hierdoor lopen de landen waarin zij feitelijk hun werkzaamheden verrichten en waarin zij dienstovereenkomstig profiteren van de gemeenschappelijke voorzieningen grote bedragen aan belastingopbrengsten mis, hetgeen òf leidt tot bezuinigingen op de gemeenschappelijke voorzieningen, òf leidt tot afwenteling van lasten op andere belastingplichtigen. Terecht wordt in de laatste jaren in toenemende mate (internationaal gecoördineerde) actie ondernomen tegen dit *free rider*-gedrag, onder andere door de Organisatie voor Europese Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) (in de vorm van het zogenoemde BEPS-project) en door de EU (onder andere door het tot stand komen van de *Anti Tax Avoidance Directive*). Helaas speelt Nederland – voorzichtig uitgedrukt – geen voortrekkersrol op dit terrein, omdat het als thuishaven of tus-

senstation van veel internationaal opererende bedrijven economisch belang heeft bij het voortbestaan van bepaalde vormen van belastingontgaan.

3. SLOT

Belastingen zijn de prijs van de beschaving, zo luidt een bekend gezegde. Er zit ten minste een kern van waarheid in dit gezegde, want zonder belastingen is geen beschaafde maatschappij mogelijk. Om die reden moet een maatschappij zorgvuldig omgaan met zijn belastingstelsel. De overheid, door ervoor te waken dat de mix van belastingen en de hoogte en verdeling van de

'Belastingen zijn de prijs van de beschaving'

belastingdruk door de maatschappij als rechtvaardig wordt ervaren en door te voorkomen dat belastingen – behoudens in uitzonderingsgevallen – worden gebruikt als een instrument van economische politiek of milieubeleid. De burgers, door hun 'fair share' aan de gemeenschappelijke middelen bij te dragen en af te zien van constructies om belastingen te ontgaan of – erger nog – belastingfraude te plegen. Belastingen zijn immers meer dan een kostenpost!

¹ Denk in dit verband aan de 'Offshore leaks' (fiscale constructies om inkomen en vermogen onder te brengen in belastingparadijzen), de 'Swiss leaks' (geheime Zwitserse bankrekeningen), de 'Lux leaks' (belastingconstructies via Luxemburg) en de 'Panama papers' (wegsluizen van inkomen en vermogen met behulp van een juridisch adviesbureau in Panama).

² Er zijn overigens ook prikkels die zo goed werken dat zij om budgettaire redenen moeten worden afgeschaft. Een voorbeeld hiervan is de populaire spaarloonregeling voor werknemers die per 1 januari 2012 is afgeschaft.

³ Zie ook het reeds wat oudere rapport 'Belastingen als beleidsinstrument' van de Algemene Rekenkamer (Kamerstukken II 1998-1999, 26 452, nrs. 1-2).

⁴ Zie in dit verband ook de discussie in het *Weekblad fiscaal recht* tussen Vermeend en Gribnau over de aanvaardbaarheid van het instrumenteel gebruik van de belastingwetgeving:
- W.A. Vermeend, *Instrumentalisering van het belastingrecht*, WFR 15 februari 1996, nr. 6185, blz. 209 e.v.;
- J.L.M. Gribnau, *Grenzen aan instrumentalisering*, WFR 5 juni 1997, nr. 6248, blz. 807 e.v.

⁵ Zie in dit verband ook de afscheidsrede van R.H. Happé, *Belastingrecht en de geest van de wet* (Tilburg University, 2011).

'Nederlandse consumenten willen dat u (...) minder stoffen uitstoot die het milieu bedreigen. Dat u de biodiversiteit behoudt (...), en natuurlijk optimaal zorgt voor uw dieren. Zo moet het in Nederland.' Staatssecretaris Van Dam daagt bij de opening van de Dairy Campus in Leeuwarden melkveehouders uit om hun verantwoordelijkheid te nemen voor verduurzaming van de melkveehouderij.¹ Maar geeft diezelfde overheid ondernemers wel voldoende ruimte om hun maatschappelijke verantwoordelijkheid te kunnen nakomen?

ir. Hans Maljaars, redactielid en beleidsadviseur van de SGP-fractie in de Tweede Kamer

Mededingingsbeleid: meer dan rekensommetjes

Deze bijdrage bepleit een fundamentele aanpassing van het mededingingsbeleid. Waarom? Het bedrijfsleven en diverse maatschappelijke organisaties klagen eensgezind over de Mededingingswet,² omdat die onvoldoende ruimte zou bieden voor duurzaamheidsafspraken. Waar zijn bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties bij het invullen van hun maatschappelijke verantwoordelijkheid tegenaan gelopen? Ik noem eerst vier voorbeelden: de Kip van Morgen, het Energieakkoord, het energiebespa-

ringsproject Stroomversnelling en het 'bloedkollen' convenant.

KIP VAN MORGEN

'De Kip van Morgen' is een set afspraken tussen de pluimveehouderij en supermarktketens over verduurzaming van de vleeskuikenhouderij. Boeren zouden gebruik maken van een langzamer groeiend kippenras en hun kippen meer ruimte, meer afleidingsmateriaal en minder antibiotica geven. Supermarkten zegden op hun

beurt toe dat vanaf 2020 het hele basisassortiment kippenvlees vervangen zou worden door de duurzamere variant. Maar de mededingingsautoriteit ACM (Autoriteit Consument en Markt) zette hier een streep door. Volgens haar 'willingness-to-pay'-onderzoek wil de consument minder bijbetalen voor het duurzamere kippenvlees dan de voorziene prijsverhoging. De consument zou er dus op achteruit gaan.³ Supermarktke-tens nemen nu ieder voor zich actie om het assortiment te verduurzamen.

ENERGIEAKKOORD

In het Energieakkoord maakten overheid, bedrijfsleven en milieuorganisaties allerlei afspraken over energiebesparing en vergroening van de energieproductie. Onderdeel van de deal was het sluiten van enkele vervuilende kolencentrales door energiebedrijven. Ook hier zette ACM een streep door. De afspraak zou de concurrentie beperken en de stroomprijs verhogen. Als kolencentrales om milieuredenen gesloten zouden moeten worden, dan via wetgeving en niet via een akkoord. Het Energieakkoord stond even onder druk. De regering nam het stokje echter over en kwam met een aanscherping van de emissie-eisen, waardoor de oude kolencentrales alsnog gesloten moeten worden.

STROOMVERSNELLING

In het project *De Stroomversnelling* hebben zes woningcorporaties en vier bouwbedrijven de handen ineen geslagen voor grootschalige renovatie van huurwoningen. Na renovatie hebben de woningen netto geen gas of stroom meer nodig. De initiatiefnemers spreken af dat in eerste instantie geen concurrentie toegestaan wordt, omdat het een nieuwe aanpak is die zorgvuldig opgebouwd moet worden. De ACM is het hier niet mee eens. Vooralsnog wordt de aanpak echter gedoogd. Dat is merkwaardig. En ook

voor de initiatiefnemers riskant, omdat de ACM wél moet gaan optreden zodra een derde partij daar om vraagt.

BLOEDKOLEN

In het bloedkolen-convenant had de overheid afspraken gemaakt met energiebedrijven over inzicht in de herkomst van kolen. Een deel van de kolen komt uit landen als Colombia, waar de arbeidsomstandigheden niet goed zijn. Als ieder bedrijf openheid moet geven over de herkomst van haar kolen, is dat een stimulans om deze landen links te laten liggen. ACM gaf in een advies aan dat de stroomprijs hierdoor zal stijgen.

Het bedrijfsleven en diverse maatschappelijke organisaties klagen eensgezind over de Mededingingswet, omdat die onvoldoende ruimte zou bieden voor duurzaamheidsafspraken.

En ook dat de afspraak geen effect zal hebben op de arbeidsomstandigheden in landen als Colombia, omdat Nederland maar een fractie van de daar geproduceerde kolen importeert. Alleen als de overheid de transparantie goed afdwingt, kunnen de afspraken doorgaan.⁵

Deze vier voorbeelden laten zien dat het mededingingsbeleid moeite heeft met concurrentiebeperkende afspraken rond publieke waarden. Het gaat dan niet alleen om publieke waarden zoals dierenwelzijn en milieubescherming, maar ook om andere belangrijke aspecten zoals volksgezondheid, werkgelegenheid, veiligheid en innovatie.⁶

In de huidige, op Europese leest geschoeide mededingingsregels is veel terug te zien van het neoklassieke 'vrije markt'-denken.

CONCURRENTIE BOVEN ALLES

Waar komt deze terughoudendheid, of zo je wilt: krampachtigheid, vandaan? In de huidige, op Europese leest geschoeide mededingingsregels is veel terug te zien van het neoklassieke 'vrije markt'-denken: concurrentie is cruciaal om ervoor te zorgen dat de economie optimaal draait, in de veronderstelling dat gebruikers en bedrijven vanuit welbegrepen eigenbelang handelen (*shareholder value*)⁷. Deze concurrentie moet niet verstoord worden. Het gaat om rationele, economische afwegingen. Die moeten niet of zo min mogelijk belast worden met niet-economische overwegingen. De Europese Commissie zit duidelijk op deze lijn.⁸ Verbetering van de consumentenwelvaart kan een doel zijn, naast de bescherming van marktwerking *an sich*, maar alleen als dat op een beperkte manier wordt ingevuld. Dat betekent dat mededingingsbeperkende afspraken zijn verboden, tenzij duidelijke voordelen voor eindgebruikers worden gerealiseerd. In het verlengde hiervan is het toezicht op de mededinging op afstand van de politiek gezet. Zo wordt de bescherming van concurrentie ook niet belast met politieke overwegingen en keuzes. Waar in het verleden de overheid de mededingingsautoriteit kon 'omzeilen' is dat nu niet meer mogelijk. De ACM, afgezien van de rechter, heeft het laatste woord.

PRISONER'S DILEMMA

Tegelijkertijd neemt de maatschappelijke aandacht voor niet-economische belangen toe. Zo

waarschuwen wetenschappers en milieuorganisaties voor de negatieve klimaateffecten van het verstoken van fossiele brandstoffen. Steeds meer mensen maken zich zorgen over ontwikkelingen in de veehouderij. Omdat het voor de overheid door de fors toegenomen internationale handel en open grenzen lastig is om eenzijdig maatregelen te nemen, worden bedrijven opgeroepen om hun verantwoordelijkheid te nemen (maatschappelijk verantwoord ondernemen). Bedrijven lopen echter aan tegen het feit dat inspelen op deze niet-economische belangen vaak niet zomaar terugverdiend kan worden. Bijgevolg zitten ze te wachten op elkaar: wie durft als eerste de stap te zetten? Het risico is dan wel dat die voorloper hogere kosten maakt en zichzelf uit de markt prijst. Onderlinge afspraken kunnen helpen om dit prisoner's dilemma te omzeilen. Dat wringt echter met het mededingingsbeleid. Dat weet niet goed raad met bedrijven die niet hun winst willen maximaliseren (*shareholder value*), maar zich dienstbaar opstellen en maatschappelijk verantwoord bezig willen zijn (*stakeholder value*).⁹ Verschillende economen pleiten er daarom voor niet-economische, publieke belangen, als milieu en dierenwelzijn, in de mededingingsregels mee te nemen.¹⁰

Een belangrijk obstakel, los van de vraag of je het überhaupt wilt, is de rol en positie van de mededingingsautoriteit. Die kan en mag geen politieke keuzes maken en moet besluiten objectief kunnen verantwoorden.¹¹ Niet-economische belangen, zoals dierenwelzijn en milieu, laten zich echter niet in berekeningen vangen. Een bijkomend probleem is dat het huidige mededingingsrecht het voor bedrijven extra lastig maakt om juridisch houdbare afspraken te maken. Formeel kan de mededingingsautoriteit pas achteraf toetsen of bepaalde afspraken aan de regels voldoen. Dan volgt, indien nodig, een

boete en staat de gang naar de rechter open. Het is voor bedrijven niet aantrekkelijk om bij 'groene' afspraken, waarbij onduidelijk is of ze aan de mededingingsvoorwaarden voldoen, het hierop aan te laten komen. Ze kunnen vooraf wel informeel aan de ACM om advies vragen, maar dat advies is, ook voor de ACM, niet bindend en kan niet aan de rechter voorgelegd worden. Zoals in de inleiding aangegeven waren recente adviezen heel kritisch. Dat werpt zijn schaduw vooruit. Het maakt bedrijven helaas terughoudend om afspraken te maken rond belangrijke thema's als dierenwelzijn en milieu.

KABINET

Waar zet het kabinet op in?¹² Onder druk van de Tweede Kamer kwam minister Kamp met een beleidsregel voor de ACM over mededinging en duurzaamheid.¹³ Deze moet duidelijkheid bieden over de mogelijkheden voor duurzaamheidsafspraken en ook zorgen voor maximale ruimte hiervoor binnen het bestaande wetgevingskader. Op aandringen van de Europese Commissie en de ACM is de beleidsregel minder ruim ingevuld dan beoogd. De minister denkt nu na over een wetsvoorstel om duurzaamheidsinitiatieven algemene gelding te geven. In dat geval is de mededingingswetgeving niet van toepassing. Het gevolg is wel dat de afspraken dan ook gelden voor bedrijven die niet betrokken waren bij de totstandkoming van de afspraak. Verder dringt minister Kamp, tot nu toe vergeefs, bij de Europese Commissie aan op meer duidelijkheid over de ruimte voor duurzaamheidsafspraken.

SGP EN MEDEDINGING

Waar moet de SGP voor gaan? Ik heb de SGP-nota 'Tussen beginsel en belang; normatieve gedachten over economie, markt en samenleving' erop nageslagen.¹⁴ Deze nota geeft vier sleutel-

factoren voor economisch handelen weer (drijven, eigendom, coördinatie en effectiviteit) en koppelt hier Bijbelse noties aan. Uit deze noties zijn enkele richtlijnen voor het mededingingsbeleid af te leiden.

Mededingingsbeleid en bescherming van de concurrentie tegen kartels en monopolies is een goed vertrekpunt. De nota geeft aan dat marktwerking een middel is voor ondernemers om hun persoonlijk rentmeesterschap vorm te geven. Daarvoor moeten ze de ruimte en de middelen (kunnen) krijgen. Kartels om collega-bedrijven van de markt te drukken, kunnen dan ook niet de bedoeling zijn. De nota waarschuwt voor concentratie van macht.

Maar, waar gaat het om? Heiligt het doel de middelen? Het gaat niet om economische groei en welvaartsmaximalisatie, maar om een leven tot eer van God, met liefde tot de naaste en zorg voor de schepping. De nota waarschuwt voor het gevaar dat de economische theorie en de economische argumenten gaan heersen boven niet-economische overwegingen. Deze waarschuwing raakt ook het mededingingsbeleid, dat maximale concurrentie en welvaart juist als doel wil vasthouden en niet-economische belangen liefst van zich afschudt.

RUIMTE VOOR RENTMEESTERSCHAP!

Ondernemers moeten ruimte krijgen om hun persoonlijk rentmeesterschap handen en voe-

Op aandringen van de Europese Commissie en de ACM is de beleidsregel minder ruim ingevuld dan beoogd. De minister denkt nu na over een wetsvoorstel om duurzaamheidsinitiatieven algemene gelding te geven.

ten te geven. Dat is enerzijds een reden voor marktwerking en bescherming daarvan, maar tegelijk geeft dit ook aanleiding voor een heldere begrenzing. Het rentmeesterschap van de mens ten overstaan van God betekent ook dat bedrijven hun verantwoordelijkheid moeten kunnen nemen als het gaat om niet-economische waarden, zoals dierenwelzijn en milieu. Alleen is dat vaak lastig te realiseren. Zeker voor een ondernemer op z'n eentje. Als daarvoor samenwerking met anderen nodig is, moet dat niet afgeremd of zelfs verboden worden.

Concurrentie en marktwerking mogen niet lijden tot een keiharde afvalrace, waarbij niet-economische waarden het afleggen tegen prijsverlagingen. De Bijbel waarschuwt voor onrechtvaardige prijsvorming. De genoemde SGP-studie geeft daarom aan dat prijzen afgestemd dienen te zijn op de intrinsieke waarde van dingen. En dat prijzen billijk en rechtvaardig moeten zijn. Mededingingsbepalende afspraken kunnen nodig zijn om een keiharde afvalrace en onrechtvaardige prijsvorming te voorkomen.

De nota ziet geen tegenstelling tussen markt en overheid: 'Het economisch proces heeft coördinatiemechanismen nodig die recht doen aan de eigenheid van de samenlevingsverbanden waarbinnen en waartussen dit proces zich voltrekt.' De overheid is 'geen 'sluitpost' van de besluit-

Ondernemers moeten ruimte krijgen om hun persoonlijk rentmeesterschap handen en voeten te geven. Dat is enerzijds een reden voor marktwerking en bescherming daarvan, maar tegelijk geeft dit ook aanleiding voor een heldere begrenzing.

vorming in de (inter)nationale economie', maar moet haar verantwoordelijkheid nemen voor publieke gerechtigheid. Dat betekent wat betreft het mededingingsbeleid volgens mij dat de overheid haar verantwoordelijkheid moet nemen voor het meewegen van niet-economische belangen en dat zij dit niet mag afschuiven op de mededingingsautoriteit.

De nota geeft volgens mij voldoende aanknopingspunten om te pleiten voor een mededingingsbeleid dat meer ruimte gaat bieden voor markt- en prijsafspraken die bijdragen aan verduurzaming en andere belangrijke publieke belangen. Hier kan en moet via enkele sporen werk van gemaakt worden.

HERVORMING MEDEDINGINGSBELEID

In aanloop naar meer fundamentele aanpassingen moet ingezet worden op een ruimere interpretatie van de bestaande regels. De mededingingsregels geven enige ruimte voor markt- en prijsafspraken als de consumenten erop vooruit gaan, maar wel onder voorwaarden. Het begrip consumentenwelvaart wordt tot nu toe echter te beperkt ingevuld. De Europese Commissie moet in haar richtsnoeren deze voorwaarden ruimer definiëren, zodat niet-economische belangen en waarden beter tot hun recht komen.¹⁵

Is het voldoende als de overheid duurzaamheidsafspraken algemeen bindend verklaart of overneemt en in wettelijke eisen omzet? In mijn ogen niet. In het geval van *De Kip van Morgen* gaat deze vlieger niet op. Als afgesproken eisen voor alle pluimveebedrijven gaan gelden, moeten ook exporterende bedrijven hun bedrijfsvoering aan gaan passen. Dat kan leiden tot verplaatsing van productie naar het buitenland. Daar worden de kippen niet beter van. De pluimveehouderij zal daar dan ook niet aan meewerken. Afdwingen van vervanging van het basisas-

sortiment van supermarkten zal stuiten op (andere) Europese handelsregels.

Ook de mededingingsregels zelf moeten aangepast worden om bedrijven meer ruimte te geven om mededingingsbeperkende afspraken te maken over bijvoorbeeld verbetering van dierenwelzijn en milieu. Daarbij kan ervoor gekozen worden om de regelgeving zo op te zetten dat duurzaamheidsafspraken vooraf getoetst kunnen worden en dat de overheid, en niet de mededingingsautoriteit, bij duurzaamheidsafspraken het laatste woord heeft. De mededingingsautoriteit doet dan wel een 'economische' mededingingstoets, maar de overheid heeft met het oog op publieke gerechtigheid de bevoegdheid om een andere afweging te maken. Een dergelijke aanpassing van mededingingsregels moet op Europees niveau gebeuren.

SLOT

Tot slot. Bij *De Kip van Morgen* heeft de ACM de *willingness-to-pay*-methode gebruikt. De uitkomst was dat consumenten voor de dierenwelzijns- en milieumaatregelen van 'De Kip van Morgen' maar 0,82 euro per kilogram kipfilet over hadden. Omdat de meerprijs op minstens 1,46 euro uit zou komen, vond de ACM dat de consumenten erop achteruit zou gaan. En als de consument bereid zou zijn om meer dan de verwachte meerprijs te betalen? Vergeet het maar. Dan kunnen de afspraken ook niet doorgaan, omdat de consument in theorie dan vanzelf wel over de brug komt en afspraken niet nodig zijn. Kortom, het huidige mededingingsbeleid weet niet goed raad met niet-economische belangen en waarden. Dat moet anders, zodat bedrijven met elkaar handen en voeten kunnen geven aan hun rentmeesterschap.

¹ <https://www.rijksoverheid.nl/regering/inhoud/bewindspersonen/martijn-van-dam/documenten/toespraken/2016/05/26/toespraak-martijn-van-dam-bij-de-opening-van-de-nieuwbouw-op-de-dairy-campus>

² VNO-NCW, MVO-platform, Natuur&Milieu, e.a.; brief aan minister Kamp; 11 juni 2015

³ ACM; Analyse ACM van duurzaamheidsafspraken 'De Kip van Morgen'; kenmerk ACM/DM/2014/206028

⁴ Brief ACM over De Stroomversnelling; kenmerk ACM/DM/2014/207177_OV d.d. 12 januari 2015.

⁵ ACM; Achterliggende informatie bij brief ACM over 'Herkomsttransparantie in de steenkolenketen'; kenmerk: ACM/DM/2015/201067.

⁶ Denk bijvoorbeeld aan de zwakke markt- en inkomenspositie van zzp-ers in de creatieve sector en de kritiek van ACM c.s. op collectieve afspraken over minimale tarieven.

Zie verslag expert meeting FNV KIEM d.d. 31 mei 2016.

⁷ Shareholdersvalue is de aandeelhouderswaarde van de onderneming die volgens de neoklassieke benadering gemaximaliseerd moet worden, zodat de investeerders een zo hoog mogelijk rendement op hun kapitaal verkrijgen en andere beleggers het interessant vinden om ook in de onderneming te investeren.

⁸ O.a. A. Italianer en L. Peeperkorn, 'Naschrift', ESB-dossier Consumentenwelvaart als beleidsdoelstelling.

⁹ Stakeholders zijn alle partijen die belang hebben bij een goed functioneren en voortbestaan van de onderneming: klanten, toeleveranciers, werknemers, omwonenden, aandeelhouders, overheden, etc.

¹⁰ O.a. Arnold Heertje; 'Essay over consumentenwelvaart in ruime zin' in: *Economisch Statistische Berichten*, jaargang 99, april 2014. En: Anna Gerbrandy, 'De Kip als symptoom' in: *Markt & Mededinging*, december 2015

¹¹ Anna Gerbrandy en Jan Polanski (Universiteit Utrecht), Addressing the legitimacy-problem of competition authorities taking into account non-competition values, paper ACLE conferentie 12 december 2013; Van Damme, Eric, 'De betovering van consumentenwelvaart', in: *Economisch Statistische Berichten*, jaargang 99, april 2014

¹² Kamerstuk 30 196 nr. 463; brief van minister Kamp over mededinging en duurzaamheid d.d. 23 juni 2016.

¹³ <https://www.internetconsultatie.nl/mededingingenduurzaamheid>

¹⁴ J.J. Polder e.a.; *Tussen beginsel en belang. Normatieve gedachten over economie, markt en samenleving*; nota WI-SGP; Houten 1998, te downloaden via www.digibron.nl.

¹⁵ Heertje, Arnold; 'Essay over consumentenwelvaart in ruime zin', in: *Economisch Statistische Berichten*, jaargang 99, april 2014.

Het wonder van Urk

Meer dan 1000 jaar oud. Gewend om zelf de broek op te houden. Het voormalige eiland Urk doet dat nog steeds. Economische crisis? Wat is dat? Stagnerende woningbouw? Waar hebben we het over? Teloorgang van de cultuur? Vergeet het maar..!

In de vorige eeuw waren de vooruitzichten slecht. Eerst de afsluiting van de Zuiderzee (1932). Einde Urk. Daarna volgde de inpoldering. Urk werd drooggelegd (1942). Einde verhaal Urk. De regering was er ook mee aan. Een ont-ruimingsplan van Urk lag klaar. Niemand wilde de Urkers echter ontvangen! Vervolgens kwam de quotering van de visserij (2002). Licenties, beknotting van vangsten en grotere mazen in de netten. Urk pleegde binnen de grenzen van de wet verzet. Tenslotte werd Urk opgeborgen achter een tralie van windmolens (2015). De cultuurhistorie van Urk kan je vergeten.

Hoe is het mogelijk dat Urk nog bestaat? Antwoord: wanneer bij een Urker de deur dicht gaat, gaat er een venster boven open. Een Urker gaat niet bij de pakken neerzitten, maar benut nieuwe kansen en mogelijkheden. Kan er op de Zuiderzee niet meer gevist worden? Dan naar de Noordzee. Lijkt Urk, na de inpoldering, als een vis op het droge? Nieuwe innovatieve bedrijvigheid ontstaat. Wordt het vissen aan banden gelegd? In het buitenland worden licenties gekocht. De visverwerkende industrie doet aan veredeling en de vloot verduurzaamt. Ondanks de windmolens is de cultuur(historie) van Urk nog levend: in kerkgang, dialect, zang en klederdracht. Veel cultuurhistorische panden worden opgeknapt. De eigen bid- en dankdag en het eigen volkslied worden gehandhaafd.

Durf, lef en ondernemingszin kenmerken de Urkers. Gaat beneden een deur dicht dan gaat boven een venster open. Daar ligt de kracht van Urk. Door alle eeuwen heen. Het oog omhoog, het hart naar boven. Leven dichtbij het Woord. Daaruit wordt kracht geput. Dat is het wonder van Urk.

Rien Bogerd,
gemeentesecretaris op Urk

Per 1 juli 2013 hebben gemeenten, dankzij een aangenomen initiatiefwet van D66 en GroenLinks, de bevoegdheid gekregen om zelf te bepalen hoeveel koopzondagen ondernemers binnen de eigen grenzen mogen organiseren. Ruim drie jaar na dato is deze kwestie in diverse gemeenteraden nog hoogst actueel, temeer nu wellicht op termijn ook de afschaffing van de landelijke Zondagswet kan leiden tot (hernieuwde) discussies over de invulling van de rustdag op gemeentelijk niveau.

René Heij MA, stagiair-onderzoeker bij het WI-SGP

Onrust over de rustdag

Sinds 2013 is het debat over de invoering van koopzondagen verplaatst van de nationale vergaderzalen in Den Haag naar de Nederlandse gemeenteraadszalen. Daardoor komen lokale politici van christelijke partijen, niet in het minst de SGP'ers, voor de vraag te staan: Hoe ga ik dit debat in? Zet ik vol in op principiële argumenten, of kies ik voor andere argumenten om daarmee

te proberen mijn collega-raadsleden te overtuigen?

In 2009, tijdens de regeerperiode van het kabinet Balkenende-IV, leek de Winkeltijdenwet nog te worden aangescherpt. VVD-Kamerlid Elias placht toentertijd in dat verband te spreken over deze regelgeving als 'het kluijfe voor de ChristenUnie'.¹ In diezelfde tijd ijverde SGP-Kamerlid

Het *Reformatorisch Dagblad* toonde in 2015 aan dat in de periode 2013-2015 de winkelopstelling op zon- en feestdagen in 65 procent van de Nederlandse gemeenten is vrijgegeven.

Van der Vlies met zijn SP-collega Gesthuizen voor een nog strengere inperking van de koopzondag als geheel. Enkele jaren later was de stemming (letterlijk) omgeslagen; in juni 2013 stemden in de Eerste Kamer alleen de leden van ChristenUnie, SGP en SP, vergezeld van twee CDA-senatoren en het lid van de Onafhankelijke Senaatsfractie, tegen het wetsvoorstel.²

KOOPZONDAG OOK BINNEN BIBLEBELT

Het *Reformatorisch Dagblad* toonde in 2015 aan dat in de periode 2013-2015 de winkelopstelling op zon- en feestdagen in 65 procent van de Nederlandse gemeenten is vrijgegeven.³ Op een illustratie werd in één opslag zichtbaar dat in de provincies Noord-Holland, Noord-Brabant en Limburg de koopzondag in bijna alle gemeenten was ingevoerd. Ook in grote delen van Groningen, Drenthe, Utrecht en Zuid-Holland, alsmede in Twente, de Achterhoek en Zeeuws-Vlaanderen is enige vorm van koopzondag in het algemeen toegestaan. Anders geformuleerd kan men ook zeggen: buiten de zogenoemde 'Bijbelgordel' is het organiseren van koopzondagen in het overgrote deel van de gemeenten op één of meer zondagen per jaar toegestaan. De laatste tijd vormde de koopzondag echter een fenomeen dat zich ook is gaan voordoen in gemeenten binnen de Bijbelgordel.⁴ Dat leidt soms tot felle discussies: in Nijkerk viel het college van

burgemeester en wethouders over deze kwestie; in Ede hield men een referendum over de koopzondag en in Barendrecht zette men enkele maanden na de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 een proef met koopzondagen om in het permanent mogelijk maken van winkelopstelling op zondag.

ONDERSCHIEDEN ONGANG MET DE SCHRIFT

Mede vanwege deze ontwikkelingen heb ik onderzoek gedaan naar de argumentatie van politici van christelijke politieke partijen (CDA, CU en SGP) in debatten over de invoering van koopzondagen. De remonstrantse theoloog Eginhard Meijering en de Leidse student Erwin Barendrecht hadden immers al aangetoond dat verwijzingen naar de Bijbel in debatten over dit onderwerp op nationaal niveau zeer summier waren.⁵ Zou dat ook gelden voor raadsleden? En houdt dat verband met de gedachte dat een beroep op de Schrift problematisch is in politieke debatten in een seculiere samenleving?

Uit analyses van debatten in de gemeenten Barendrecht, Ede en Nijkerk en interviews met betrokken raadsleden heb ik opgemaakt dat raadsleden van christelijke partijen op verschillende manieren omgaan met het Schriftberoep in debatten over de invoering van koopzondagen. Er zijn raadsleden die het Schriftberoep achterwege laten, maar ook raadsleden die de Bijbel vrijmoedig aanhalen. De meest directe manier voor dat laatste is het citeren van een Bijbelpassage, zoals de tekst van het vierde gebod uit Exodus 20:8-11 of de uitspraak van de Heere Jezus over het aren plukken op de Sabbat uit Markus 2:27. Een raadslid kan ook kiezen voor het parafrazeren van een Bijbelgedeelte, om zodoende meer aan te sluiten bij het taalveld van het publiek dat niet vertrouwd is met de Bijbel. Daarnaast kan

men een argument gebruiken dat gebaseerd is op een Bijbeltekst, zonder die tekst expliciet te benoemen. Een voorbeeld daarvan is de instandhouding van het weekritme van zes dagen werken en één dag rust, dat teruggaat op de schepping van de wereld, zoals die beschreven staat in Genesis 1 en 2.

'BEZWAREN VAN ANDERE AARD'

Een andere belangrijke conclusie van het onderzoek is dat alle raadsleden, zowel degenen die het Schriftberoep toepasten als degenen die dat niet deden, gebruik hebben gemaakt van andersoortige argumenten om hun politieke tegenstanders te overtuigen van het belang om de invoering van koopzondagen tegen te gaan. Men kende aan deze argumenten meer overtuigingskracht toe dan aan de argumenten die men formuleerde op basis van de Bijbel. Ook binnen de SGP heeft men zich bezonnen op het gebruik van dergelijke argumenten in deze specifieke casus. Wat dat betreft, is de volgende uitspraak van wijlen SGP-senator Holdijk tekenend voor de wijze waarop de partij zich in dit debat opstelt: 'Het zal geen betoog behoeven (...) [dat] de principiële argumenten en met name het aspect van de algemene zondagsrust uiteindelijk het zwaarst wegen, omdat deze heilzaam is voor enkeling en samenleving. Dat betekent echter niet dat bezwaren en bedenkingen van andere aard voor ons geen betekenis hebben.'⁶ De SGP stelt dat men naast 'principiële argumenten' tijdens het debat ook economische, sociale, maatschappelijke en filosofische argumenten kan inbrengen. Zo kan men betogen dat de koopzondag niet of nauwelijks leidt tot een stijging van de totale omzet of meer werkgelegenheid, maar wel tot hogere (personeels)kosten voor de ondernemers. Verder kan men wijzen op het relatieve karakter van het begrip maximale individuele keuzevrijheid, aangezien door concurren-

tie tussen winkeliers en op de arbeidsmarkt de keuze om op zondag open te gaan of te gaan werken lang niet altijd 'vrijwillig' wordt genomen. In de derde plaats is het verkeersaanbod op een dag van collectieve winkelrust significant lager, hetgeen positieve effecten heeft op het (leef)milieu. Ten slotte is een filosofisch argument dat het recht op rust in principe een grondrecht van ieder mens is. Daarop maken onrust, lawaai en activiteiten inbreuk. Rust is veel kwetsbaarder dan onrust, waardoor de overheid geroepen is om rust te beschermen tegen onrust. Andersom is dat overbodig.

RELIGIEUZE ARGUMENTEN MINDER IN TEL?

De verhouding tussen de inbreng van religieuze en andersoortige argumenten in het politieke debat is een onderwerp dat ook in de wetenschap veel is bediscussieerd. De literatuur die hieraan gewijd is, komt in mijn onderzoek ook aan de orde en de inzichten daaruit fungeren als hulpmiddel bij de analyses van de gevoerde debatten. Zeker sinds de Amerikaanse politiek-filosoof John Rawls in 1993 zijn boek *Political Liberalism* uitgaf⁷, zijn vele pennen binnen de politieke filosofie ter hand genomen. Waar Rawls alleen de inhoud van religieuze argumenten

Raadsleden van christelijke partijen gaan op verschillende manieren om met het Schriftberoep in debatten over de invoering van koopzondagen. Er zijn raadsleden die het Schriftberoep achterwege laten, maar ook raadsleden die de Bijbel vrijmoedig aanhalen.

Het gaat mijns inziens pas fout wanneer SGP'ers zich bij het gebruik van Bijbels gefundeerde argumenten het zwijgen laten opleggen door mensen die stellen dat alleen seculiere of logische argumenten meetellen en godsdienstige redenen niet ter zake doen.

ter discussie stelde (dergelijke argumenten zouden de stabiliteit van een liberale democratie in gevaar brengen), ging zijn rooms-katholieke landgenoot Robert Audi een stap verder: burgers van een liberale democratie zouden in aanvulling op hun religieuze argumenten niet alleen seculiere argumenten moeten inbrengen, maar daarnaast ook een seculiere motivatie hebben voor het gebruik van laatstgenoemde argumenten. Daarbij gaat het vooral om argumenten die ingebracht worden in debatten over een wet of vorm van beleid met gevolgen die de handelingsvrijheid van burgers beperken.⁹ Het verbieden van winkelenstelling op zondag is daar een voorbeeld van. Met name het laatstgenoemde aspect uit het gedachtegoed van Audi leidde tot hevige kritiek bij tegenstanders als de gereformeerde Nicholas Wolterstorff en criticus Christopher Eberle. Zij vinden dat Audi religieuze argumenten in feite een lagere status in de kennispyramide geeft dan seculiere argumenten. Ook maakt Audi onvoldoende helder aan welke criteria seculiere argumenten precies moeten voldoen. Bovendien gaat het hun te ver wanneer burgers wordt voorgeschreven welke motivatie zij moeten hebben voor het inbrengen van een bepaald type argumenten.⁹

BIJBELSE ARGUMENTEN NIET ACHTERWEGE LATEN

Terug naar de praktijk. Tot dusver laat mijn onderzoek zien (1) dat raadsleden van christelijke politieke partijen, waaronder de SGP, naast Bijbels gefundeerde ook andersoortige argumenten inbrengen in het politieke debat over de invoering van koopzondagen en (2) dat de verhouding tussen beide soorten argumenten in het betoog per persoon verschillend was. Naar aanleiding daarvan rijst wellicht de vraag: hoe ver kunnen SGP-politici gaan in het gebruik van andersoortige argumenten? Met het oog daarop zal ik een meer normatieve, praktische toepassing van dit inzicht geven. Laat ik allereerst stellen dat het gebruik van andersoortige argumenten door politici van christelijke partijen (en dus ook door SGP'ers) in principe niet onjuist is. Waarom zou men bijvoorbeeld het argument over de gelijkblijvende omzet, dat onderbouwd is door cijfers van het Centraal Planbureau, niet mogen gebruiken om politieke opposanten en hun achterban ervan te overtuigen dat de invoering van koopzondagen niet leidt tot meer economische groei – en daarmee een door hen aangevoerd argument onderuit halen? Of wat is er mis met de gedachte van rust als grondrecht? Het gaat mijns inziens pas fout wanneer SGP'ers (en hun collega's van andere christelijke partijen) zich bij het gebruik van Bijbels gefundeerde argumenten het zwijgen laten opleggen door mensen die in feite stellen dat alleen seculiere of logische argumenten meetellen en godsdienstige redenen niet ter zake doen. Dat kan er immers toe leiden dat christenpolitici de Bijbel gebaseerde argumenten achterwege laten. Dan wordt die religieuze stem in het debat niet meer gehoord, terwijl politieke opposanten, die hun claims uiteindelijk evenzeer op een levensbeschouwelijke vi-

sie baseren, wel ongehinderd hun bijdrage aan het debat kunnen leveren. Dat zou de politici zelf, maar ook de politiek en de samenleving als geheel geenszins ten goede komen!

GOEDE UITLEG BELANGRIJK

Het is van belang dat het gebruik van andersoortige argumenten niet ten koste gaat van het vrijmoedig doen van een beroep op de Bijbel. Het is dan wel zaak dat het Schriftberoep theologisch verantwoord is. Raadsleden hebben terecht aangegeven dat zij de inhoud van de Bijbel bij een groot deel van hun collega-politici niet langer als bekend kunnen veronderstellen. Door dat gebrek aan kennis is uitleg van de geciteerde, geparafraseerde of aangewezen Bijbelpassage nodig om het argument daadwerkelijk te laten landen. Die uitleg dient wel te zijn gefundeerd op een gedegen exegetische en hermeneutische exercitie. Men hoeft zeker geen theologisch college of een preek te houden in de raadszaal, maar (onbedoeld of onbewust) misbruik maken van een Bijbeltekst in een betoog dient te allen tijde te worden voorkomen. In deze specifieke casus rees bijvoorbeeld de vraag wat de relatie is tussen de invulling van de christelijke zondag in relatie tot de joodse sabbat. Daar aan gerelateerd was het vraagstuk met betrekking tot de geldigheid van de Tien Geboden buiten de context van de oude Israëlitische samenleving. Het voert te ver om in dit artikel een antwoord te formuleren op die vraagstukken; ik

De enig juiste manier van het toepassen van het Schriftberoep is niet vast te stellen. Ook hierin geldt: ora et labora. In die volgorde.

benoem de vragen hier slechts om het belang te onderstrepen van een exegetische en hermeneutische doordenking door raadsleden wanneer zij een beroep doen op de Schrift. Bij het Wetenschappelijk Instituut wordt momenteel gewerkt aan een publicatie die raadsleden in dit kader enkele handvatten aanreikt, zowel wat betreft de inhoudelijke bezinning op het Schriftberoep als de Schriftuurlijke onderbouwing van standpunten op veelbesproken beleidsterreinen. Dit ter ondersteuning van de eerder gedane aanbeveling: 'Citeer vrijmoedig Bijbelwoorden die passen in de context en bij het politieke vraagstuk.'¹⁰

ORA ET LABORA

Ten slotte een paar kanttekeningen. Allereerst erken ik dat het lastig is om een tegenstander tijdens een debat te overreden op basis van argumenten. In de gemeenteraadsvergaderingen die ik heb geanalyseerd praatte men meermalen langs elkaar heen en was er vaak sprake van polarisatie. Omstandigheden die niet direct met het onderwerp te maken hebben, zoals spanningen tussen coalitiepartijen en onderlinge verschillen tussen kernen in een gemeente kunnen toch een stempel op het debat gaan drukken. Verder kan men ook bij een heldere exegese en een goede hermeneutiek te maken krijgen met een publiek dat de boodschap niet goed begrijpt of niet goed wil begrijpen. Ten slotte is de enig juiste manier van het toepassen van het Schriftberoep niet vast te stellen. Het zou niet goed zijn wanneer dit artikel of de te verschijnen publicatie vol zou staan met blauwdrukken voor het Schriftberoep in politieke debatten. Nee, ook hierin geldt: ora et labora. In die volgorde. Hoe belangrijk is het om bij het openen van de Schrift allereerst biddend te vragen om de verlichting van de Heilige Geest. Tijdens het onderzoek in de gemeenten hoorde ik meerdere raadsleden

spreken over de tekst uit Jeremia 29:7: *En zoekt de vrede der stad, waarheen Ik u gevankelijk heb doen wegvoeren, en bidt voor haar tot den HEERE; want in haar vrede zult gij vrede heb-*

ben. Hoe bemoedigend is het om te weten dat er politici zijn die het gebed voor die vrede voor de stad toch eerst en vooral voor ogen hebben, ook – nee, beter: júíst – in debatten zoals deze!

¹ Aldus VVD-Kamerlid Elias in het debat op 27 oktober 2009. Zie: Handelingen TK 2009/10. 27 oktober 2009. nr. 16, 1193; 1219 en Handelingen TK 2009/10. 19 november 2009. nr. 27, 2507.

² Handelingen EK 2012/13, 28.

³ G. Verdouw, 'Koopzondag bij 65 procent van de gemeenten vrij,' *Reformatisch Dagblad*, 31 maart 2015, geraadpleegd 2 september 2016: http://www.refdag.nl/nieuws/economie/koopzondag_bij_65_procent_van_de_gemeenten_vrij_1_901078.

⁴ De 'Bijbelgordel' wordt door Van Eijnatten en Van Lieburg omschreven als: Een gebied dat zich diagonaal uitstrekt over Nederland en waarin delen van Zeeland, Zuid-Holland, Utrecht, de Veluwe en Overijssel zich bevinden en waarin relatief veel orthodoxe protestanten wonen. Voor een verdere uitleg van dit begrip, zie: J. van Eijnatten en FA. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2005), 288.

⁵ E. Barendregt, 'Om Sions wil zal ik niet zwijgen?: Een politiek wetenschappelijke verhandeling over Bijbelgebruik in het parlementaire debat' (Scriptie, Universiteit Leiden, 2012); Vergelijk ook het werk van de remonstrantse theoloog Eginhard Meijering over de historie van Bijbelgebruik in de Tweede Kamer: E. Meijering, *Hoe God verdween uit de Tweede Kamer* (Amsterdam: Balans, 2012).

⁶ Handelingen EK 2012/13, 27.

⁷ J. Rawls, *Political Liberalism* (New York: Columbia University Press, 1993).

⁸ Voor het gedachtegoed van Robert Audi, zie o.a.: R. Audi, 'The Place of Religious Argument in a Free and Democratic Society,' *San Diego Law Review* 30 no. 4 (1993): 679-685; R. Audi, 'Liberal Democracy and Religion in Politics,' in *Religion and the Public Square: The Place of Religious Convictions in Political Debate*, red. R. Audi en N. Wolterstorff (Lanham: Rowman & Littlefield, 1997), 3-53.

⁹ N. Wolterstorff, 'The Role of Religion in Decision and Discussion of Political Issues,' in *Religion in the Public Square: The Place of Religious Convictions in Political Debate*, red. R. Audi en N. Wolterstorff (Lanham: Rowman & Littlefield, 1997), 111-115; N. Wolterstorff, 'Audi on Religion and Politics,' in *Religion in the Public Square: The Place of Religious Convictions in Political Debate*, red. R. Audi en N. Wolterstorff (Lanham: Rowman & Littlefield, 1997), 157-164; C.J. Eberle, *Religious Conviction in Liberal Politics* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2002), 134-140, 294-295, 329-330.

¹⁰ Deze aanbeveling deed het partijbestuur in de volgende publicatie: J.A. Schippers, *Gerechtigheid verhoogt een volk: Bijbels genormeerde politiek in een democratische rechtsstaat* (Apeldoorn: De Banier, 2016), 245.

Debat over de koopzondag in Rhenen

Recentelijk is de discussie over de invoering van koopzondagen gevoerd in de gemeente Rhenen. Dat was voor ons reden om fractievoorzitter Gert van Laar te vragen om commentaar op dit artikel:

Wat was de achtergrond van de koopzondagdebatten in de gemeente Rhenen?

'Sinds 2008 hebben de winkels in Rhenen de mogelijkheid om twaalf zondagen per jaar open te gaan. Op verzoek van twee supermarkten en één bouwmarkt om 52 zondagen per jaar de deuren te mogen openen is het onderwerp weer op de raadsagenda gekomen. Tijdens een druk bezocht stadsgesprek op 19 mei, dat mede op initiatief van de SGP werd georganiseerd, kreeg de SGP-fractie de gelegenheid om naast de VVD een co-referaat te houden. Daarin heeft de fractie zowel principiële als sociale en economische redenen genoemd.'

Hoe hebt u Bijbelse argumenten ingebracht in het koopzondagdebat van 13 september?

'De VVD diende haar initiatiefvoorstel in met als inhoud dat de supermarkten en bouwmarkten buiten de bestaande twaalf koopzondagen ook alle andere zondagen van 12:00 tot 17:00 uur geopend mogen zijn. We zijn onze eerste termijn begonnen met het wijzen op de Tien Geboden: 'Zes dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen, maar de zevende dag is de rustdag, ingesteld door God tot Zijn eer en vóór de mens, opdat de mens zou rusten van zijn arbeid.' Daarna hebben we de economische en sociale redenen genoemd en vervolgens de christelijke waarden in Rhenen. Het betoog ein-

digde principieel met de opmerking dat één dag in de week is ingesteld om God te eren. Daarbij hebben we uitgelegd dat de kerkgang erop die dag is om onderwijs te krijgen om ons leven zo in te richten dat we leven tot eer van God. Dit zijn immers de belangrijkste geboden die God ons heeft gegeven: 'Eert God boven alles en onze naaste als onszelf.' We hebben ervoor gekozen om ook duidelijk sociale en praktische argumenten te noemen. Toen de zondagsopenstelling in Rhenen werd ingevoerd, noemde men dat een compromis. Daar heeft de SGP de raad op aangesproken.'

Hoe hebt u de Bijbelse argumenten en de andersoortige argumenten in uw bijdrage ten opzichte van elkaar afgewogen?

'De principiële argumenten zijn in de discussie wel genoemd, maar daar is niet de nadruk op gelegd. In de tweede termijn hebben we geprobeerd om collega's vooral met behulp van praktische argumenten te overtuigen. Zo heeft de partij Rhenens Belang regelmatig gezegd dat zij ook de SGP-achterban vertegenwoordigt in de coalitie. Het stemmen vóór de winkeltijdenverordening is volgens de SGP-fractie niet echt de SGP-achterban vertegenwoordigen. De vertegenwoordigster van het Rhenens Belang antwoordde daarop dat ze als christen een andere keuze maakt en dat ze voor vrijheid is. Zij zal geen boodschappen doen op zondag, maar wil de buurvrouw dat recht niet ontnemen. Ook de vertegenwoordigster van de PvdA-fractie zei letterlijk: 'Van mij hoeft het allemaal niet.' Haar

hebben we aangesproken op haar sociale argumenten. De PvdA vond de vrijheid echter belangrijker dan de sociale aspecten.'

Hoe reageerden uw politieke opponenten op de Bijbelse argumenten die u hebt ingebracht? 'Volgens de D66-fractievoorzitter gebruikte de SGP-fractie 'kapstokteksten' uit de Bijbel, door de ene oudtestamentische wet wel en de andere niet na te willen leven in de hedendaagse samenleving. Zij, als theologe, interpreteerde dat anders. Wij hebben daarop geantwoord dat

men in de raad geen theologische discussies moet voeren. Daarop noemde zij het Bijbelgedeelte waarin staat dat de Heere Jezus op de sabbat zieken geneest en daarvan door de farizeeën beticht wordt. Wij voelden ons aangesproken en hebben daar als volgt op gereageerd: 'U noemt ons farizeeën? We hebben nooit iemand ervan weerhouden om de werken der barmhartigheid te doen.' Uiteindelijk is het voorstel van de VVD met negen stemmen voor en acht tegen aangenomen.'

Aanmelden
vóór
25 oktober*

Wat is je leven je waard?

De gezondheidszorg op de klippen van particuliere verantwoordelijkheid en publieke solidariteit

D.V. maandagavond 7 november 2016

Locatie: Kasteel Woerden

Guido de Brès-Stichting
Wetenschappelijk Instituut SGP

* via wi.sgp.nl/guidolezing of via 010-7200785

Politici worden regelmatig bestookt met maatschappelijke kosten- en batenanalyses (MKBA's). Moet je bij het beoordelen van grote projecten blind varen op de uitkomsten van deze analyses? We leggen deze vraag voor aan dr. Niek Mouter. Hij is onderzoeker bij de TU Delft en expert op het gebied van MKBA's. Hij is de drijvende kracht achter de website www.mkba-informatie.nl.

Ir. Hans Maljaars, redactielid

'Uitkomsten MKBA's vaak verkeerd uitgelegd'

Wat houdt een MKBA precies in?

'Een maatschappelijke kosten- en batenanalyse (MKBA) probeert de effecten van een project of beleidsoptie op de welvaart van Nederland in te schatten. Het gaat hier niet alleen om financiële kosten en baten, maar om alle maatschappelijke effecten die burgers van waarde vinden. Het gaat dus ook om de effecten van een project op geluidsoverlast of natuur'.

In welke situaties is het nuttig om een MKBA te doen?

'Een MKBA wordt vaak in de volgende gevallen toegepast. Overheden gebruiken de MKBA om

plannen te verbeteren: kunnen we met dezelfde kosten meer maatschappelijke baten behalen? Of kunnen we in de kosten snijden zonder dat we maatschappelijke baten verliezen? Bestuurders zetten de MKBA ook in als hulpmiddel om te prioriteren: aan welke voorstellen kennen we geld toe en aan welke niet? Denk bijvoorbeeld aan een situatie waarin een aantal partijen een beroep doet op een beperkt budget van de (Rijks)overheid. Een MKBA kan een overheid verder helpen bij het beantwoorden van de vraag of het verstandig is om in een project – met soms vergaande gevolgen – te investeren. In de vierde plaats gebruiken overheden een

De MKBA kan politici helpen om de ordegrootte van verschillende kosten en baten goed in beeld te krijgen. Ook kan de MKBA helpen om politieke discussies te objectiveren.

MKBA om te kiezen tussen verschillende alternatieven voor een project: welke variant heeft de gunstigste verhouding tussen baten en kosten?

De MKBA kan politici in deze situaties helpen om de ordegrootte van verschillende kosten en baten goed in beeld te krijgen. Ook kan de MKBA helpen om politieke discussies te objectiveren. Als er een MKBA is, worden politici gestimuleerd om in discussies te praten over effecten. Verder kan de MKBA helpen als 'onzinfilter'. Als uit de MKBA volgt dat de maatschappelijke kosten honderd keer hoger zijn dan de maatschappelijke baten, dan is het genoeg zeker dat dit project een verspilling van geld is'.

Moeten overheden dit instrument veel vaker inzetten?

'Ik vind dat we het in Nederland goed doen. In landen als Spanje wordt geen MKBA gebruikt. Daar zie je geregeld waanzinnige projecten. Zoals de hogesnelheidslijn van Albacete naar Toledo. In deze spoorlijn waren miljarden euro's geïnvesteerd, terwijl uiteindelijk per dag slechts negen personen van de lijn gebruik maakten. Het is niet te bewijzen dat alleen een MKBA een dergelijk project kan voorkomen, maar er is wel consensus onder experts dat de kans op zo'n onzinnig project kleiner wordt als vooraf een MKBA wordt gemaakt'.

Veel maatschappelijke kosten en baten zijn lastig te berekenen. Hoe kan nattevingerwerk en willekeur voorkomen worden?

'Het is lastig om hier een eenduidig antwoord op te geven. Er zitten grote verschillen tussen domeinen. MKBA's van fysieke infrastructuurprojecten zou ik geen nattevingerwerk noemen. Onderzoeksbureaus voeren de studies uit die voor een groot deel zijn gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek. Daarnaast worden bijna alle MKBA's in deze sector gecontroleerd met een second opinion. In het sociaal domein is dit heel anders. De MKBA wordt daar pas een paar jaar op grote schaal gebruikt. Er is nauwelijks wetenschappelijk onderzoek waar MKBA's zich op kunnen baseren. Daarnaast worden er niet of nauwelijks second opinions gemaakt, met dus groter risico op willekeur'.

In MKBA's wordt regelmatig de 'willingness to pay' methode gebruikt om te kijken hoe belangrijk burgers iets vinden. Met deze methode blokkeerde de mededingingsautoriteit ACM het project 'Kip van Morgen'. Dat werd door velen niet begrepen. Hoe voorkom je dat niet-economische waarden 'weg gerekend' worden?

'Huidige MKBA's maken nog gebruik van de consumentenbenadering. Het uitgangspunt is dan dat de waardering van effecten van overheidsprojecten kan worden afgeleid uit de voorkeuren die individuen uiten in denkbeeldige markten ('willingness to pay'). Het gaat om de waardering van individuen voor een effect van een overheidsproject in hun rol als burger, dus de hoeveelheid belastinggeld dat volgens individuen moet worden toegewezen aan het effect. De MKBA veronderstelt dat dit kan worden gemeten via hun betalingsbereidheid als individuele consument op basis van hun inkomen na belasting'.

Deze aanpak staat momenteel echter ter discussie. Wetenschappers stellen dat de consumentenbenadering kan leiden tot onjuiste overheidsbesluiten als burgerwaarderingen blijken af te wijken van consumentenwaarderingen. Professor Sunstein schreef hier het volgende over: 'willingness to pay is sometimes an inappropriate basis for policy. Human beings are citizens, not merely consumers, and their consumption choices, as measured by willingness to pay, might be trumped by their reflective judgments as citizens'.¹

Recent heb ik met een aantal andere onderzoekers empirisch aangetoond dat Nederlanders als consument en als burger zeer verschillende voorkeuren kunnen hebben. Bij het maken van een afweging tussen veiligheid en reistijd kennen zij als automobilist veel meer waarde toe aan reistijd. Als burger vinden zij echter dat de overheid bij een afweging tussen veiligheid en reistijd moet kiezen voor veiligheid. De Nederlanders die meededen aan deze experimenten geven bijvoorbeeld aan dat zij vinden dat het waarborgen van veiligheid een kerntaak is van de overheid en dat het individu meer verantwoordelijkheid heeft voor zijn/haar reistijd.

Als MKBA's vanuit burgerwaarderingen in plaats vanuit consumentenwaarderingen zouden worden opgesteld, dan zouden MKBA's adviseren om meer te investeren in veiligheid en minder in een wegproject dat een paar minuten reistijdwinst oplevert.

Het zou interessant zijn of consumenten- en burgerwaarderingen van elkaar verschillen bij de 'Kip van Morgen'-discussie. Het feit dat mensen als consument nauwelijks bereid zijn extra te betalen in de winkel voor een kip die een goed leven heeft gehad, hoeft niet per se te beteke-

nen dat zij vinden dat de overheid niet moet proberen wetgeving op te stellen die kippen een beter leven geven. Als mensen ook in deze casus verschillende voorkeuren blijken te hebben als burger en consument, dan zou dit een interessant resultaat opleveren. De MKBA vanuit de consumentenbenadering geeft dan een negatief advies over de 'Kip van Morgen', terwijl een MKBA vanuit de burgerbenadering een positief advies geeft'.

MKBA's zorgen voor veel discussie, bijvoorbeeld die over windparken op zee. Hoe waardeert u deze MKBA?

'Inhoudelijk was er volgens mij op deze MKBA weinig aan te merken. Volgens mij was de MKBA goed uitgevoerd met de kennis die op dat moment voor handen was. Wat er wel vaak fout gaat met MKBA's is de manier waarop economen de uitkomsten van de studie interpreteren. Het Centraal Planbureau zat in de begeleidingsgroep van deze studie en concludeerde op basis van de resultaten dat windparken op zee slecht waren voor de welvaart van Nederland. Maar deze conclusie kan je niet trekken op basis van een MKBA. Een MKBA brengt in kaart wat Nederlanders bereid zijn te betalen voor de effecten van het project, maar dit zegt nog niets over de welvaart die zij eraan ontleen. Als een bedelaar bereid is om 1000 euro te betalen voor een

Het gaat om de waardering van individuen voor een effect van een overheidsproject in hun rol als burger, dus de hoeveelheid belastinggeld dat volgens individuen moet worden toegewezen aan het effect.

bepaald effect, dan is dit hem waarschijnlijk veel meer waard dan wanneer Bill Gates bereid is dat bedrag te betalen. Daarnaast is het in de literatuur bekend dat je het welvaartseffect van een project nooit objectief kan meten. Mensen hebben namelijk verschillende ideeën over hoe een welvarende samenleving eruit ziet. De een vindt het bijvoorbeeld belangrijker dat de welvaart redelijk gelijkmatig verdeeld is over het land dan de ander.

Ook voor deze casus geldt overigens dat het uitvoeren van MKBA's op basis van burgerwaarderingen in plaats van consumentenwaarderingen een grote impact kan hebben op de uitkomsten. Volgens mij kan het prima zo zijn dat een individu nauwelijks investeert in duurzaamheid als consument, maar als burger toch vindt dat de overheid fors moet investeren in verduurzaming. Met andere onderzoekers van de TU Delft ben ik nu aan het onderzoeken of Nederlanders verduurzaming van energie anders waarderen als consument dan als burger'.

Wordt in de praktijk de MKBA regelmatig verkeerd ingezet?

'Een onderzoek naar het gebruik van de MKBA door politici² leert dat zij MKBA's nauwelijks gebruiken om hun standpunt te vormen of erop te reflecteren. Dit komt mede doordat MKBA's vrijwel altijd te laat naar bijvoorbeeld de Tweede Kamer worden gestuurd. Soms gebeurde dit maar één werkdag voorafgaande aan een debat, zoals bij het debat over de Ruit bij Eindhoven. Het is erg belangrijk dat MKBA's veel eerder worden toegestuurd, bijvoorbeeld verplicht twee maanden voorafgaande aan een debat.

Een onderzoek naar het gebruik van de MKBA door politici leert dat zij MKBA's nauwelijks gebruiken om hun standpunt te vormen of erop te reflecteren. Dit komt mede doordat MKBA's vrijwel altijd te laat naar de Tweede Kamer worden gestuurd.

Dan kunnen Kamerleden en andere politici de resultaten gebruiken om nog eens kritisch na te denken over hun standpunt. Alleen dan is een MKBA ook echt van waarde'.

Welke aandachtspunten voor het gebruik van het MKBA-instrument zou u SGP-vertegenwoordigers mee willen geven?

'Mijn advies is om ervoor te pleiten dat MKBA's op tijd naar de volksvertegenwoordiging worden gestuurd, minimaal twee maanden voor een debat over het project waarvoor een MKBA is gemaakt.

Ook denk ik dat het goed is om op de hoogte te zijn van de politieke of ideologische uitgangspunten bij de MKBA, bijvoorbeeld de aannames dat consumentenkeuzes een goede proxy (ingang) zijn voor de manier waarop mensen als burger effecten van overheidsbeleid waarderen. Daarbij wordt de MKBA volgens mij nog bruikbaar voor politici als ook inzichtelijk wordt gemaakt in hoeverre de uitkomsten van de MKBA veranderen als er met andere aannames wordt gerekend'.

¹ Cass R. Sunstein, 'Cost-Benefit Analysis and the Environment' (John M. Olin Program in Law and Economics Working Paper No. 227, 2004)

² Niek Mouter, 'Dutch Politicians' use of Cost-Benefit Analysis'. 2016. *Transportation*. <http://link.springer.com/article/10.1007/s11116-016-9697-3>

Discussies over het Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP) gaan vaak over details. Voor een bredere blik is het nuttig om een stap achteruit te doen. TTIP moet niet enkel benaderd worden op het niveau van cijfers, groeipercentages, de chloorkip en het omstreden ISDS.¹ Wat is het doel van TTIP? En deugt dat doel?

Christiaan Meinen, Christian Political Foundation for Europe²

TTIP: groei boven welzijn?

'We pray that peoples of all faiths, all races, all nations, may have their great human needs satisfied; that those now denied opportunity shall come to enjoy it to the full; that all who yearn for freedom may experience its spiritual blessings; that those who have freedom will understand, also, its heavy responsibilities; that all who are insensitive to the needs of others will learn charity; that the scourges of poverty, disease and ignorance will be made to disappear from the

earth, and that, in the goodness of time, all peoples will come to live together in a peace guaranteed by the binding force of mutual respect and love'.³

Deze prachtige woorden sprak de Amerikaanse president Eisenhower in zijn afscheidsrede. In dezelfde rede sprak hij zijn zorgen uit over de groeiende invloed van grote internationals en met name het Militair Industrieel Complex (MIC)

Onze economieën en onze energievoorziening zijn nog niet duurzaam. In plaats van te streven naar meer groei, moeten we onszelf wellicht leren beperken.

in de Verenigde Staten (VS). De woorden van Eisenhower zijn opnieuw relevant in het licht van het vrijhandelsverdrag waarover onderhandeld wordt tussen de Europese Unie (EU) en de VS.

DE GRENZEN VAN GROEI

Wat zijn de risico's van een verdrag waarvan met grote letters 'groei' boven staat? Economische groei, of die nu door TTIP komt of op een andere wijze, heeft nadelige kanten. Zoals het reilen en zeilen van de bankensector keer op keer aantoonde: 'ongelimeerde, eeuwigdurende groei' is onmogelijk. Dit is een natuurlijk principe dat zichtbaar is in de natuur, het leven van mensen en de economie. Groei kost energie. Streven naar economische groei betekent dat grondstoffen en energie in grotere hoeveelheden nodig zijn. Onze economieën en onze energievoorziening zijn nog niet duurzaam. In plaats van te streven naar meer groei, moeten we onszelf wellicht leren beperken.

Moeten we geen andere prioriteiten stellen dan economische groei, gezien de dreigende tekorten aan grondstoffen, klimaatverandering, terrorisme, hongersnoden, vluchtelingenstromen? De VS en EU zouden onder deze omstandigheden juist de samenwerking moeten zoeken in een omschakeling naar een duurzame economie. Ze zouden voorop kunnen lopen in deze transitie en op die manier wereldwijde standaarden neerzetten. Zo'n TTIP zou passen in een

economie die zich baseert op welzijn en leven, zoals de European Christian Political Movement (ECPM) in haar werkprogramma heeft opgenomen: 'Economy is in essence about life. The purpose of all economic activity is to support life and advance wellbeing for all. Economy is meant to provide sufficient means for all people in order to support family life, to let people flourish with their creative talents and to find solutions for the problems they face'.⁴

DE PRIJS VAN GOEDKOOP

De Europese Commissie (EC) en de Nederlandse overheid houden het publiek voor dat TTIP leidt tot meer keus voor consumenten tegen een lagere prijs. 'Een voorbeeld: op Amerikaanse schoenen zit nu een importtarief van 8%. Wordt dit tarief afgeschaft, dan gaat de prijs van Amerikaanse schoenen in Nederland omlaag'. Heeft de consument dan gebrek aan keuze? Zijn schoenen soms onredelijk duur? De econoom Ewald Engelen vat die beperkende blik op de burger samen als: 'Consumenten zijn welkom, burgers zijn lastig'.⁵

De lagere prijzen ontstaan in eerste instantie door lagere importtarieven. De verwachting is echter dat het daarbij niet blijft. Extra concurrentie op prijs kan leiden tot de beruchte *race to the bottom*. Daarin gaat 'goedkoper' ten koste van de leveranciers van grondstoffen, werknemers, het dierenwelzijn en milieu. Ik geef een voorbeeld van de risico's voor de duurzame agrarische sector.

De econoom Ewald Engelen vat die beperkende blik op de burger samen als: 'Consumenten zijn welkom, burgers zijn lastig'.

In de Verenigde Staten worden eindproducten beoordeeld op kwaliteit en veiligheid, terwijl er in Europa meer aandacht is voor de gehele productieketen, dus van begin tot eind. De inzet is dat met TTIP erkend wordt, dat de Europese en Amerikaanse standaarden 'gelijkwaardig en veilig' zijn.⁶ Maar de veiligheid van het eindproduct is een te beperkte standaard. Ook het proces doet ertoe. Europese productiestandaarden voor kippenvlees resulteren in duurdere kip dan de 'even veilige' Amerikaanse kip. Extra concurrentie met even veilige, maar minder duurzame kip is echter geen stimulans voor de sector. Verduurzaming komt niet spontaan tot stand in een vrije markt. Duurzaamheid heeft protectie nodig.

GARANTIES

Zit dat dan niet in de opzet van TTIP? De EC spreekt toch over mensenrechten, oog voor het milieu, dierenwelzijn en eerlijke handel? De positie van de Europese onderhandelaars is duidelijk: ze vinden eerlijke handel en duurzaamheid belangrijke voorwaarden. Tegelijk lijkt de drang naar groei tegen lagere kosten en met meer keus, oftewel 'consumeren', hier haaks op te staan. Zo stelt de EC bijvoorbeeld: 'EU climate legislation is not part of the TTIP negotiations. On the contrary, TTIP will support our climate targets, for example by promoting trade and investment in green goods and services'.⁷ De vraag is echter hoe dat in de praktijk uitwerkt. Dat voorbehoud wordt ook gemaakt in het adviesrapport over TTIP van de Sociaal Economische Raad (SER): 'Bilaterale akkoorden bieden een kans om duurzaamheid (...) op de agenda te plaatsen. Daarbij moet wel sprake zijn van méér dan mooie woorden'.⁸ De onderhandelingen zijn niet zo transparant dat de Amerikaanse inzet duidelijk is. Omdat het onderhandelingen zijn, is het de vraag of harde garanties gegeven kunnen

De positie van de Europese onderhandelaars is duidelijk: ze vinden eerlijke handel en duurzaamheid belangrijke voorwaarden. Tegelijk lijkt de drang naar groei tegen lagere kosten en met meer keus, oftewel 'consumeren', hier haaks op te staan.

worden. En verschil is er, ook op kwetsbare thema's. In de woorden van Tweede Kamerlid Eppo Bruins: 'In de paragrafen waar EU en VS het nog over oneens zijn, zie je de teksten botsen zoals die door EU en VS worden voorgesteld. Daar zie je de akelige en keiharde werkelijkheid: de VS wil per se niet dit, of wil meer van dat. Met name op het gebied van landbouw en voeding zie je dat er grote verschillen te overbruggen zijn tussen EU en VS. Dat was te verwachten, want juist in die sectoren zijn de ethische verschillen en de visies op de toekomst enorm groot'.⁹ Je hoeft niet in complottheorieën te geloven om je zorgen te maken over de uitkomst van onderhandelingen die primair in het teken van economische groei staan.

COMPLEXERE WERKELIJKHEID

Er is veel kritiek geweest op de geheimzinnige en niet democratisch te controleren procedure. De EC heeft goed geluisterd: sinds het begin van de veertiende TTIP onderhandelingsronde zijn veel van de Europese tekstvoorstellen publiek gemaakt. Toch blijft de informatievoorziening een lastig punt in de discussie.

Deze wordt bemoeilijkt doordat de Europese Commissie eenzijdig positieve informatie levert. Daarnaast zorgt de complexiteit van het thema

Bij een zo groot verdrag als TTIP is het uiteindelijke effect moeilijk in te schatten. Daarvan zijn voorbeelden uit het verleden.

dat de risico's vooraf moeilijk in te schatten zijn. In de discussie tussen voor en tegenstanders van TTIP presenteren beide partijen rapporten waarin men elkaar met berekeningen om de oren slaat. Omdat er geen consensus is over de verwachte impact van TTIP, is er weinig houvast in de discussie. Telt het aantal rapporten? Of is dat ene negatieve rapport van Jeronim Capaldo, waarin de economische groei door TTIP wordt betwijfeld, het meest realistisch? Het antwoord van Minister Ploumen op Kamervragen over de betekenis van dit kritische rapport, toont de worsteling met de (uiteenlopende) informatie: 'De kritiek van Capaldo over aannames in bestaande analyses is niet onverwacht: immers, elke studie moet, om de werkelijkheid te kunnen modelleren, aannames maken die in de realiteit complexer liggen. Dit geldt ook voor de studie van Capaldo: ook de aannames die Capaldo doet, zijn voor discussie vatbaar'.¹⁰

Die feiten zijn, zoals minister Ploumen terecht stelt, modellen van een complexere werkelijkheid. Dat geldt van zowel positieve als negatieve studies naar de verwachte gevolgen van TTIP. De EC en de Nederlandse overheid willen doorgaan met TTIP. Dat is terug te zien in de informatie die gedeeld wordt. Die is niet zozeer 'fout' als wel eenzijdig. Kritiek wordt te makkelijk weggeschoven met 'geen sprake van' – dat weten we pas na de onderhandelingen – en: 'dit zijn de feiten'.¹¹ Maar bij de werkelijke feiten zijn we nog lang niet. Bij een zo groot verdrag

als TTIP is het uiteindelijke effect moeilijk in te schatten. Daarvan zijn voorbeelden uit het verleden. De handelsovereenkomst tussen Mexico, de Verenigde Staten en Canada (NAFTA) pakte veel minder gunstig uit dan gedacht en kende ook onverwachte verliezers. De Sociaal Economische Raad (SER) waarschuwt in zijn rapport dan ook tegen te hoge verwachtingen: 'De meest gezaghebbende studies wijzen uit dat TTIP Europa en Nederland extra economische groei kan opleveren, in de orde van grootte van 0,5 procent tot 2 procent, uitgesmeerd over tien jaar. (...) Het is daarom – en met de lessen van NAFTA in het achterhoofd – verstandig om de groei-effecten behoedzaam te ramen.'¹² Het is de vraag of de oplossing ligt in een extra onderzoeksrapport. Een soort financiële bijsluiter over de onzekerheid en de risico's is in de communicatie over de verwachtingen van TTIP is op zijn plaats.

NUT, NOODZAAK EN HET ALTERNATIEF

Deze discussie op basis van cijfers vertroebelt echter de discussie over het nut en noodzaak van TTIP. We zijn nog niet gebonden aan TTIP en er zijn alternatieven. In alle ophef rondom TTIP moeten we oog blijven houden voor die alternatieven. Twee wil ik hier graag benoemen. Wie het rapport *Trade, time for a new vision*¹³ leest, vindt daarin uitgangspunten waarin de SGP en de ECPM zich in zullen herkennen. Het rapport geeft enkele uitgangspunten waaraan een rechtvaardig handelsakkoord zou moeten voldoen, waaronder:

- mensenrechten en de bescherming van het milieu gaan boven zakelijke en persoonlijke belangen;
- democratische en transparante totstandkoming;
- ruimte voor nationale overheden om te reguleren zodat duurzaamheid wordt bevorderd.

Daarnaast heeft de SER een rapport uitgebracht met uitgangspunten waaraan TTIP en andere (toekomstige) handelsovereenkomsten zouden moeten voldoen. Die *golden standard* bestaat uit:

- duurzaam vergroten maatschappelijke welvaart, inclusieve opzet naar opkomende economieën;
- bevorderen Europese waarden, de bescherming van mensen- en werknemersrechten, milieu, de democratie en de rechtsstaat;
- hoog beschermingsniveau kunnen handhaven en verhogen;
- beleidsruimte om de beschermingsniveaus voor mens en milieu op een adequate wijze te kunnen borgen en verbeteren;
- vrijheid om diensten in publiek belang uit te zonderen van verdrag;
- beleid om negatieve effecten te repareren;
- maatschappelijk draagvlak en transparantie borgen; duurzaamheideffecten tijdig communiceren.¹⁴

VERLEDEN, HEDEN EN ...

Helaas zien we dat wat president Eisenhower hoopte en bad niet de realiteit van vandaag is. We zien nog steeds mensen van wie de kansen in de wereld en de maatschappij ontkend worden. Velen in deze wereld verlangen naar vrijheid. Wijzelf hebben vrijheid, maar begrijpen we werkelijk dat we daarmee ook verantwoor-

Velen in deze wereld
verlangen naar vrijheid.
Wijzelf hebben vrijheid,
maar begrijpen we werkelijk
dat we daarmee ook
verantwoordelijk zijn voor
de vrijheid van anderen?

delijk zijn voor de vrijheid van anderen? De SGP is voorstander van ontwikkelingshulp, de inzet van de krijgsmacht voor vredesmissies en eerlijke handel. Maar beseffen we werkelijk dat alles wat wij in onze Westerse samenleving kopen, consumeren en weggooiden, gevolgen heeft voor die ander? We zien dat de VS en de EU ten opzichte van van de geciteerde uitgangspunten van president Eisenhower een ander pad heeft gekozen: het pad van het neoliberalisme en 'consumeerder'. Ja, zowel door Europa als de VS is er veel goeds aan de wereld gegeven, maar ook veel schade en onheil aangericht.

TTIP is nog geen gelopen race. Recent zijn er diverse hooggeplaatste Europese functionarissen die kritiek uiten op de voortgang van de onderhandelingen. 'De onderhandelingen met de Verenigde Staten zijn feitelijk mislukt, hoewel niemand dat echt zal toegeven. De reden is dat wij als Europeanen ons niet willen onderwerpen aan de eisen van de Amerikanen', aldus Gabriel in een gesprek met de Duitse omroep ZDF.¹⁵ De Franse president Hollande gaf zelfs aan te willen stoppen met de onderhandelingen, wat overduidelijk aangeeft dat deze zich in moeilijk vaarwater bevinden. Hoewel in beide gevallen verkiezingsretoriek een rol zal spelen, lijken ook hier de 'politieke' belangen groter dan de onderliggende vraag van het waarom. Hoe het met TTIP ook verder gaat, wijze lessen zijn er in ieder geval te trekken. Lessen die relevant zullen zijn voor het voortbestaan van de EU en transatlantische samenwerking tussen Europa en de VS in de toekomst.

TOEKOMST

In deze tijden van verhoogde dreiging, een wereld in rep en roer, schaarste aan (fossiele) energie en andere hulpbronnen, besluiten de

Amerikaanse regering en de Europese Commissie om te streven naar groei, meer keus voor de consument en lagere prijzen. Dat is een riskante keuze. Niet economische groei, maar het welzijn van mensen en de bescherming van Godschepping waarin we leven, moeten het uit-

gangspunt zijn in toekomstig beleid en dus ook bij handelsovereenkomsten zoals TTIP.

Bron: Dit artikel verscheen eerder in *DenkWijzer* het studieblad van de ChristenUnie, Jaargang 16, nr. 2.

-
- ¹ De afkorting ISDS staat voor *Investor-State Dispute Settlement*, een voorziening in internationale handelsverdragen en internationale investeringsovereenkomsten die de investeerder het recht geeft om zelfstandig een arbitragezaak tegen een vreemde overheid aanhangig te maken op basis van internationale wetgeving.
  - ² Christiaan Meinen werkt bij de Christian Political Foundation for Europe (CPFE), de denktank van de European Christian Political Movement (ECPM) waar de Eurofractie van de ChristenUnie en SGP deel van uitmaakt. Daarnaast is hij secretaris van de Thematische Partij Commissie Defensie van de ChristenUnie.
  - ³ Eisenhower, D. (1961) Military-Industrial Complex Speech.
  - ⁴ ECPM. (2016). *What do we stand for?* Zie: <http://ecpm.info/about-ECPM/what-do-we-stand#hd>.
  - ⁵ Engelen, E. (2014, 28 mei). Waarom het handelsverdrag met de VS met argwaan moet worden bekeken. *De Correspondent*.
  - ⁶ Ministerie van Buitelandse Zaken. (2015, december) *Vragen en antwoorden over TTIP*, p. 1.
  - ⁷ European Commision. (2015) *Factsheet on Trade and Sustainable Development (TSD) in TTIP*
  - ⁸ Sociaal Economische Raad. (2016). *Advies TTIP: Transatlantic Trade Investment Partnership*. Den Haag, p. 31.
  - ⁹ Bruins, E. (2016, 25 februari). *Mijn bezoek aan de TTIP-leeskamer*. Blog.
  - ¹⁰ Ploumen, E.M.J. (2015, 18 januari) Antwoord Kamervragen. 31985-24.
  - ¹¹ Zie bijvoorbeeld European Commission. (2015). *The Top 10 Myths about TTIP Seperating fact from fiction*.
  - ¹² Sociaal Economische Raad. (2016). *Advies TTIP: Transatlantic Trade Investment Partnership*. Den Haag, p. 146, 165.
  - ¹³ The Alternative Trade Mandate (2014) *Trade, time for a new vision*. Zie: www.alternativetrademandate.org.
  - ¹⁴ Sociaal Economische Raad. (2016). *Advies TTIP: Transatlantic Trade Investment Partnership*. Den Haag, p. 32-33.
  - ¹⁵ *Het Financieele Dagblad* (2016), 'Duitse minister Gabriel: TTIP is mislukt'. <https://fd.nl/economie-politiek/1165119/duitse-minister-gabriel-ttip-is-mislukt>

De Europese Unie (EU) is opgericht met economische samenwerking als belangrijkste doelstelling. Door economieën te integreren zullen deze efficiënter werken waardoor het rendement, vooral in de vorm van welvaart, stijgt. Dit artikel gaat in op het rendementsdenken met betrekking tot de EU. Wat zijn de kosten van de samenwerking en wat levert het op? Werkt de Unie wel efficiënt en wat is de kijk van de SGP-jongeren hierop?

Sander Bossenbroek, commissie Sociaal Economische Zaken SGP-jongeren

De Europese Unie, een garantie voor succes?

‘Europa op één lijn over Russische sancties’. Een recente krantenkop uit het *Reformatorisch Dagblad*. Deze kop laat niet alleen het streven van de Europese Unie zien, maar ook de problemen waar ze mee te maken heeft. De eenheid die de EU namelijk voor ogen heeft, wordt steeds minder waargenomen. Zaken als de sancties tegen Rusland, de vluchtelingen crisis en de recente Brexit, leggen bloot welke verschillende standpunten er binnen de EU zijn en geven duidelijk het gebrek aan eenheid aan. Waarschijnlijk

mede door deze ontwikkelingen is er de laatste tijd een groeiende aversie te constateren tegen de Europese Unie.

RENDEMENTSDENKEN IS OVERAL

Uiteraard is het niet verwonderlijk dat men in Europa uit is op rendement. Zoals in het onderwijs, in de zorg en bij defensie rendement behaald moet worden, moet men zich ook binnen de EU richten op efficiëntie en nut. Met dat doel is de Europese Unie ook opgericht: meer rende-

De Europese Unie is opgericht om meer eenheid binnen Europa te creëren, met name op economisch gebied.

ment door meer eenheid. Dit rendementsdenken is de laatste decennia steeds populairder geworden. Met name in het onderwijs heeft efficiëntie een steeds grotere plaats gekregen. Zo worden scholen bijvoorbeeld bekostigd op basis van studentenaantallen en uitgereikte diploma's en worden studenten geprikkeld om snel en op een doelmatige manier hun diploma te halen. Deze gerichtheid op rendement zien we ook terug in de gezondheidszorg en bij defensie. Overigens, zijn we niet allemaal gericht op rendement? In de huidige samenleving zijn 'carrière maken', 'jezelf ontwikkelen' en 'het beste uit jezelf halen' belangrijke begrippen. Dergelijke zaken zijn niet per definitie verkeerd, maar de gedachten geven wel aan dat rendementsdenken ver doorgedrongen is.

OPRICHTINGSDOEL EU

De Europese Unie is opgericht om meer eenheid binnen Europa te creëren, met name op economisch gebied. In het Verdrag van Maastricht (1993) staat dan ook dat men vastbesloten is 'de versterking en de convergentie van hun economieën te verwezenlijken en een economische en monetaire unie tot stand te brengen'. Ook teksten als 'één enkel institutioneel kader', 'één enkele en stabiele munteenheid' en 'Europese integratie bevorderen' in dit verdrag spreken wat dat betreft duidelijke taal.

Bij voorlopers van de Europese Unie, zoals de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS), lag dit overigens iets anders. In 1952

was de oprichting van de EGKS meer een probaat middel om de vrede te bewaren binnen Europa. Door de handel in kolen en staal samen te organiseren, kon een nieuwe oorlog wellicht voorkomen worden. Kolen en staal waren namelijk belangrijke grondstoffen voor een oorlog: je kon er tanks, kanonnen en vliegtuigen mee maken. Omdat vrede en veiligheid tegenwoordig vanzelfsprekender is, is economische samenwerking nu de belangrijkste factor die het concept van de EU legitimeert.

Het ligt dan ook voor de hand dat veel maatregelen die de EU neemt gebaseerd zijn op meer integratie en samenwerking op dit gebied. Het argument van economische groei wordt nogal eens ingezet om anderen van het nut van Europese verdragen en maatregelen te overtuigen. Zo moet het opkoopprogramma van staatsleningen ervoor zorgen dat de inflatie op de lange termijn omhoog gaat en moet Griekenland in de eurozone blijven om de economische stabiliteit te bewaren. Zo gaan vrijwel alle berichten met betrekking tot de economie van de EU over efficiëntie en rendement. Dat het echter niet alleen om economie draait, blijkt wel uit het recente vluchtelingenvraagstuk. Ook daarin is efficiëntie en rendement geboden.

VOOR- EN NADELEN

Europese wetten, Europese akkoorden, Europese verdragen. Allemaal zaken die Europese samenwerking mogelijk maken en moeten leiden tot positieve effecten op economieën en samenlevingen. Maar vaak zijn het ook deze thema's die steeds meer een gevoel van afkeer oproepen bij de Europese burger. Velen vinden de kosten die gemoeid zijn met deze samenwerking te hoog. De nadelen wegen niet op tegen de voordelen. Zo verliezen landen bijvoorbeeld een deel van hun soevereiniteit en identiteit. Men moet

namelijk met elkaar rekening houden, waardoor zaken die nationale overheden minder relevant achten, in Europees verband als belangrijk gezien worden. Andere nationaal relevante thema's zullen wellicht onderbelicht worden. De vraag is of de EU wel zo rendabel is? Daalt het rendement juist niet?

In zekere zin kan die conclusie wel getrokken worden. Een land als Nederland kan niet zomaar allerlei maatregelen implementeren die wellicht goed zijn voor Nederland, maar die een negatief effect hebben op de EU als geheel. Hier hebben we direct een tweede offer te pakken, namelijk de nationale regelgeving. De vraag is of deze kosten geaccepteerd moeten worden om een stijging van rendement op allerlei vlakken te bewerkstelligen. Overigens is het belangrijk om in deze discussie ook de andere zijde te benoemen. De lidstaten van de Unie hebben namelijk ook grote voordelen van de samenwerking. Die zijn echter vaak minder zichtbaar of zo vanzelfsprekend, dat we die niet eens opmerken.

Vooraf op het gebied van internationale handel zijn de voordelen groot, een vlak waar ook Nederland als handelsland veel profijt van heeft. Daarnaast kan men door samen te werken op het gebied van veiligheid veel efficiënter opereren. Recente ontwikkelingen met betrekking tot terrorisme hebben dit al enigszins laten zien. De toekomst zal uitwijzen hoe groot het daadwerkelijke profijt is op dit gebied. Ook de samenwerking op andere internationale terreinen, zoals de regulatie van de toestroom van asielzoekers, heeft geleid tot meer doelmatigheid. De onderlinge coördinatie van asielstromen heeft bijvoorbeeld geleid tot een meer eerlijke en evenredige verdeling van asielzoekers. Hierdoor wordt voorkomen dat bepaalde EU-lidstaten hoge kosten genereren, met welvaartsverlies als resultaat, terwijl andere landen vrijwel geen asielverzoeken krijgen.

Om even op het onderwijs terug te komen: ook daar hebben velen veel profijt van Europese afspraken. Zo is het mogelijk om diploma's en kwalificaties op Europees niveau op elkaar af te stemmen. Vooral voor werknemers die ergens anders in de EU werken, levert dit veel voordelen op. Waar men anders in diverse landen kwalificaties (opnieuw) moet behalen, hoeft men nu slechts één diploma te halen dat in alle Europese landen geldig is. Overigens moet wel gesteld worden dat het verschil in kwaliteit van onderwijs, en dus ook in waarde van diploma's, niet verdwijnt. Maar het feit blijft dat de kwalificaties internationaal blijven. De efficiëntie hiervan is duidelijk. Zo zijn er meer zaken die, wellicht onbewust, veel profijt genereren voor de Europese burger.

MULTI-LEVEL GOVERNANCE

Een belangrijk concept in de structuur van de Europese Unie is het Multi-level Governance (*meerlagig bestuur*). Deze theorie beziet de EU als een organisatie met veel actoren die op meerdere niveaus met elkaar verbonden zijn. Bovendien hebben al deze partijen niet alleen invloed op elkaar, maar ook invloed op de besluitvorming. De Europese laag is zo'n bestuursniveau. Een voorbeeld van een actor binnen deze laag is de Europese Commissie. Daarnaast is er ook nog de nationale laag en een regionale

Velen vinden de kosten die gemoeid zijn met de Europese Unie te hoog. De nadelen wegen niet op tegen de voordelen. Zo verliezen landen bijvoorbeeld een deel van hun soevereiniteit en identiteit.

Tijdens en na de crisis is wel gebleken hoe verschillend de economieën van de Europese lidstaten zijn. En wat te denken van de cultuur- en mentaliteitsverschillen?

laag, elk met hun eigen actoren. Zo ontstaat er een groot netwerk waar nationale overheden vrijwel geen vat op hebben. Zoals al eerder genoemd, kan dit resulteren in een verlies van nationale soevereiniteit doordat de invloed van nationale overheden op internationale gebieden gering is. Niet alles wat lidstaten positief achten voor hun land kan ook daadwerkelijk doorgevoerd worden.

Aan de andere zijde stimuleert deze verweving van actoren de onafhankelijkheid binnen de Europese Unie. Iedere lidstaat is onderdeel van een groter geheel, waardoor men niet enkel op eigen gewin uit kan zijn, maar ook rekening moet houden met andere lidstaten alsmede ook andere actoren binnen de lidstaten. Het moge duidelijk zijn dat hierdoor een zeer complex geheel ontstaat. Voor de transparantie en inzichtelijk van de EU is dit zeker niet positief. De vraag is wel of deze verwevenheid een groter rendement oplevert voor het beleid van de EU en de lidstaten.

EEN VERDEELD EUROPA

Een van de meest gehoorde argumenten tegen Europese samenwerking is de diversiteit tussen landen. Vooral tussen de zuidelijke en noordelijke landen. Zo zijn er relatief grote verschillen tussen landen op economisch gebied, bijvoorbeeld met betrekking tot de inflatie en de arbeidsproductiviteit. Dergelijke verschillen in economie,

bedrijfsleven en politiek vragen elk om een andere aanpak. Met name tijdens en na de crisis is wel gebleken hoe verschillend de economieën van de Europese lidstaten zijn. En wat te denken van de cultuur- en mentaliteitsverschillen? Ook op dat gebied kan gesproken worden van een grote verscheidenheid in Europa.

Een beleid dat aan alle economieën en samenlevingen recht doet, is er daarom ook niet en zal er waarschijnlijk ook nooit komen. Dit is overigens ook niet verwonderlijk; zelfs op nationaal niveau is dit al nauwelijks haalbaar. Overijssel ontwikkelt zich nu eenmaal heel anders dan Zuid-Holland. Als een effectieve maatregel nationaal al niet voorhanden is, hoe effectief is een Europese aanpak dan?

Vooropgesteld moet worden dat samenwerking tussen landen op veel beleidsterreinen zeer nuttig is. Op gebieden als milieu, voedselveiligheid en asiel- en vluchtelingenbeleid is dit zelfs noodzakelijk. Uiteraard is het in theorie mogelijk om ook deze zaken nationaal te regelen. Maar een brede, internationale aanpak is veel effectiever en praktischer. Vooral het nut van samenwerking op het laatstgenoemde punt is de laatste tijd wel gebleken. Landen volledig vrij laten in hun houding ten opzichte van de vluchtelingenproblematiek zou tot onhoudbare en onwerkbare situaties leiden. Dat lidstaten op dergelijke punten, met de EU als middel, samenwerken, en met het oog op rendement daardoor veel efficiënter kan werken, behoeft geen betoog.

Daarentegen is het veel effectiever voor landen om bepaalde taken in eigen hand te houden. Terreinen als onderwijs, volkshuisvesting en belastingen lenen zich uitstekend voor een nationale aanpak. In dat opzicht is het zorgelijk dat de EU steeds meer beleidsterreinen van nationale

overheden wil overnemen en soms gebeurt dat ook sluipenderwijs. Zoals al genoemd zijn er grote verschillen tussen landen, en met name bij deze relatief kleine zaken, zijn Europese afspraken niet strikt noodzakelijk. Met het oog op rendement kan zelfs gesteld worden dat nationale aanpak van dergelijke terreinen veel effectiever is dan een aanpak op Europees niveau. Deze visie heeft de SGP-jongeren ook altijd al uitgedragen: beleidsterreinen die nationaal geregeld kunnen worden terugbrengen bij de lidstaten, en bij grensoverschrijdende vraagstukken, waar samenwerking noodzakelijk is, een Europese aanpak realiseren.

INEFFICIËNTIE

Niet alles wat de EU doet is gericht op rendement. Wat te denken van de Europese sancties tegen Rusland? Daarbij gaat het om maatregelen die bepaald niet ten goede komen aan de economische groei en stabiliteit in het algemeen. Uiteraard moeten deze maatregelen in hun context gezien worden. Het is niet het geval dat de Europese Unie hiermee wil aantonen niet enkel voor rendement te gaan. Wel kan uit deze sancties geconcludeerd worden dat men niet ten koste van alles rendement wil genereren. De huiverigheid en voorzichtigheid waarmee de sancties geïmplementeerd worden, zegt overigens ook veel. Dergelijke maatregelen leveren veelal geen profijt op; rendementsverlies wil men blijkbaar zo veel mogelijk voorkomen.

Daarnaast geven deze sancties aan dat de EU het als een doel ziet om andere landen, ook buiten de Unie, te prikkelen haar agenda te volgen. Gesteld kan worden dat deze liberale drive ook zomaar een antichristelijk karakter kan verkrijgen; de link met de menselijke overmoed die tot uitdrukking kwam in de torenbouw van Babel is namelijk snel gelegd. Vanuit christelijk oogpunt

staan we dan ook uiterst kritisch tegenover de steeds groter wordende Europese drang naar macht en rendement. Tegelijk moeten we evenzeer waken voor menselijke overmoed op nationaal of lokaal vlak.

EENHEID?

Rendementsdenken speelt binnen de Europese Unie een vrij grote rol. Rendement en efficiëntie verkrijgt men door meer eenheid en meer uniformiteit, zo is de gedachte. Deze eenvormigheid moet gerealiseerd worden door Europese regels en afspraken. Maar de eenheid die de Europese Unie voor ogen heeft, is echter nog lang geen realiteit. Daarmee is ook het maximale rendement dat de Unie in potentie kan leveren, nog niet bewerkstelligd.

Samenwerking op bepaalde terreinen is zeer nuttig en zelfs noodzakelijk. Nationale maatregelen binnen een internationaal beleidsterrein zouden vrijwel geen effect hebben. De EU is echter meer dan een economisch samenwerkingsverband. De samenwerking heeft namelijk ook veel neveneffecten die niet in geld en rendement zijn uit te drukken. Bij beleidsafwegingen moet dus niet alleen op het rendement worden gelet, maar moeten ook andere factoren worden meegenomen. Zo is de verscheidenheid tussen lidstaten ook positief te waarderen. Burgers voelen zich hierdoor thuis in hun land en betrokken op hun medemensen. Het houden of weer terugbrengen van de menselijke maat is daarom een belangrijke uitdaging voor de EU.

Voor een effectief beleid is het noodzakelijk dat internationale zaken, internationaal geregeld worden. De Europese Unie is hiervoor een geschikt middel. Echter, nationale terreinen behoren in handen van nationale overheden te blijven. De EU moet geen doel op zichzelf worden. Anders gezegd: Samenwerking ja, superstaat nee!

Hoe belangrijk is economische groei? Als we afgaan op de troonrede en de algemene politieke beschouwingen van de afgelopen maand is er reden tot optimisme omdat er de komende jaren sprake lijkt te zijn van economische groei. Maar als het goed gaat met de economie, gaat het dan ook goed met onszelf? Als onze welvaart toeneemt, worden we daar gelukkiger van?

Ir. Hans Maljaars, redactielid (samenstelling)

Maak bbp niet groter dan het is!

'De economie is niet kapot bezuinigd, maar veert juist op. (...) Er is alle reden tot optimisme. Onze welvaart neemt sneller toe dan we verwachtten.' VVD-fractievoorzitter Halbe Zijlstra weet wel raad met de nieuwe cijfers van het Centraal Planbureau. Het CPB voorspelt in 2016 en 2017 een economische groei, ofwel groei van het bruto binnenlands product (bbp), van 1,7%.

Het bbp krijgt in de politiek veel aandacht. Maar, is dat terecht? We hebben Rosalie Smit, directeur van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks, en Hans Stegeman, hoofdeconoom bij Rabobank Nederland, uitgedaagd met de stelling 'Het BBP is een belangrijke thermometer voor onze economie. Dat moet zo blijven. Een beter alternatief is nog niet gevonden.'

Rosalie Smit, directeur a.i. Bureau De Helling (GroenLinks)

Sinds dertig jaar houden economen en politici elkaar gevangen in een ongemakkelijke dans. Economen maken de wereld 'plat' met cijfers en modellen. Politici en beleidsmakers gaan daar vervolgens mee aan de haal om de politieke werkelijkheid naar hun hand te zetten. Door dit economisme - het reduceren van maatschappelijke vraagstukken tot rekenommen - worden belangrijke waarden in het leven zoals geluk, liefde en duurzaamheid in politieke besluiten en discussies over de economie buiten beschouwing gelaten. De economie wordt behandeld als een exacte wetenschap. Economische modellen en berekeningen worden als wetmatigheden toegepast.

Het bruto binnenlands product (bbp) is hier een goed voorbeeld van: het is slechts een cijfer dat aangeeft welke waarden -in geld- er binnen en buiten Nederland door Nederlanders wordt geproduceerd middels diensten en goederen. Politici en beleidsmakers gebruiken dit cijfer echter om de stand van de economie en vaak de welvaart van Nederland te duiden. Daalt het bbp, dan gaat het slecht met ons. Stijgt het bbp, dan gaat het goed met ons.

Wat klopt er niet aan deze redenering? Ten eerste zegt het bbp niks over ongelijkheid in een land. Als een paar mensen zoveel verdienen dat het gemiddelde bbp omhoog gaat, blijft onzichtbaar dat maar een paar mensen van deze 'welvaart' kunnen genieten. Gaat

het dan goed met ons? Nee. Een ander mankement is dat het bbp alleen de waarde van productie in geld uitdrukt. Vrijwilligerswerk, mantelzorg, natuur, huishoudelijk werk en dergelijke blijven zo buiten beschouwing, terwijl die wel van invloed zijn op hoe goed het met ons gaat. Mijn derde en belangrijkste bezwaar tegen het gebruik van het bbp als maatstaf voor onze economie is dat economie over méér gaat dan productie. Economie, de wetenschap van het 'huishouden', is een sociale wetenschap. Net zoals bij antropologie of sociologie, bestuderen economen menselijk gedrag. Hoe proberen mensen hun behoefte te bevredigen? Op welke wijzen organiseren samenlevingen zich zo dat deze behoeften bevredigt worden? Dit gaat over materiële en immateriële welvaart. Over veiligheid, genieten van schoonheid en natuur, een goede partner en ouder zijn voor je naasten. Over zorgen voor kwetsbare en streven naar een zinvol leven.

Kortom, het bbp is geen goede thermometer voor onze economie, maar slechts een cijfer dat de omvang van de productie meet. Begin dit jaar presenteerde de Tweede Kamercommissie Breed Welvaartsbegrip aanbevelingen om naast het bbp andere criteria te gebruiken voor de welvaartsontwikkeling van Nederland. Een stap de goede kant op!

Hans Stegeman, hoofdeconoom bij Rabobank Nederland

Nut en noodzaak van een begrip moeten altijd worden afgewogen tegen het tijdperk waarin het gelanceerd is. Dat geldt zeker voor het begrip bruto binnenlands product (bbp). Op het moment dat het werd 'uitgevonden', in de jaren '30 van de vorige eeuw, was het een vrij goede maatstaf voor waar het toen om ging: het produceren van spullen. De toename van de productie correleerde vrij goed met de zaken die er echt toe deden: de ontwikkeling van de levensverwachting, gezondheid en inkomen. Want laten we eerlijk zijn: het maken van spullen zélf is geen maatstaf voor hoe het gaat met mensen. En daar gaat het uiteindelijk om.

Het bbp is in de decennia daarna verworden tot wat het nu is: voor beleidsmakers een ijkpunt van welvaart. En ondanks dat daar alles op af te dingen valt, was dit zeker voor de decennia na de Tweede Wereldoorlog *grosso modo* prima. De Amerikaanse econoom Robert Gordon betoogt in zijn boek 'The rise and fall of American Growth' dat de ontwikkeling van het bbp zelfs een onderschatting is van de ontwikkeling van de gemiddelde Amerikaanse levensstandaard.

De afgelopen jaren zijn er steeds meer mensen die kritiek hebben op het bbp als welvaartsindicator. Helemaal terecht, want zo is deze ook door de 'uitvinders', zoals de Amerikaan Simon Kuznets, nooit bedoeld. Het bbp is vooral goed in het meten van productie.

Zo is er de kritiek dat economische groei veel minder samenhangt met wat de welvaart van

mensen bepaalt. Aan de positieve kant zien we allerlei zaken die de welvaart vergroten, maar juist kunnen leiden tot economische krimp, zoals vrij beschikbare informatie. Aan de negatieve kant zien we bijvoorbeeld in Nederland dat de economie de afgelopen vijftien jaar wel is gegroeid, maar het reële gemiddelde inkomen niet. Dan is de vraag wat economische groei en welvaart, zelfs in materiële zin, met elkaar te maken hebben.

Ook laten we sociale en economische waarden totaal buiten het begrippenkader, en dus ook buiten het afruilen. Alsof dat niet 'binnen de economie' valt, zoals iemand me laatst vertelde. En als het in een samenleving juist op dit punt meer knelt, verdienen die waarden een centrale plaats in de analyse van de toekomst van de samenleving.

Allemaal terechte kritiek. En wellicht nu belangrijker dan ooit. Dus moeten we écht op zoek naar een alternatief. Het slechte nieuws daarbij: daar zijn we al zo'n veertig jaar mee bezig. Tot nu toe zonder succes. Ook de Tweede Kamercommissie die zich afgelopen jaar hier over boog, is niet met een bevredigend antwoord gekomen. Dus op korte termijn is er geen alternatief. Wat we natuurlijk wel kunnen doen, is ons minder druk maken over economische groei.

De laatste tien jaar verschijnen er boeken die het vak van de economiebeoefening in morele zin verrijken. Terwijl zo'n 25 jaar terug zo ongeveer alles buiten het neoklassieke denkraam als ethiek werd afgedaan, betogen nu diverse economen dat hun vakgenoten, politici en beleidsmakers meer oog moeten krijgen voor de mens en zijn morele vragen. Denk aan: *Niet alles is te koop* van Michael J. Sandel en aan: *Hoeveel is genoeg?* van Robert en Edward Skidelsky. Hieronder een selectie met wisselende waardering.

Ir. Hans Maljaars en drs. Jan Schippers, redactieleden

Boeken over economie in overvloed

De mythe van het economisme, pleidooi voor nieuw idealisme

Jesse Klaver

De Bezige Bij,
Amsterdam/Antwerpen;
tweede druk; 2015
9789023496953
172 Blz; € 17,90.

'Wij gaan Nederland veranderen!' In mei 2015 trad Jesse Klaver met deze woorden aan als nieuwe fractievoorzitter van GroenLinks. In zijn pennenvrucht *De mythe van het economisme* geeft hij aan waarom en hoe hij Nederland wil veranderen. Hij vervaecht zijn persoonlijke achtergrond en ontwikkeling met zijn politieke drijfveren en idealen. Zijn oma brengt hem een belangrijke waarde van de Indonesische cultuur bij: 'kassian', je verplaatsen in de ander, geduldige zorgzaamheid. Deze 'kassian' komt bij Klaver

terug als één van zijn belangrijkste politieke waarden, naast het zuinig zijn op de aarde en een samenleving met gelijke kansen, zonder onrechtvaardige verschillen.

De GroenLinks-er doet verslag van zijn ontdekking van het 'economisme'. Hij constateert dat steeds meer mensen op verschillende beleids-terreinen zich laten leiden door platte economische argumenten. Door rekensommen, ranglijsten en kale groeicijfers. Door efficiëntie en effectiviteit, uitgedrukt in euro's en gemeten op korte termijn. Tegen dit markt- en rendementsdenken wil hij ten strijde trekken. Hij stelt enkele dogma's aan de kaak. Hij wijst bijvoorbeeld op de economische malaise van 2008 en de doorgaande milieuvervuiling. Hij concludeert dat 'de onzichtbare hand van de markt' heel vaak niet tot een optimaal resultaat leidt.

Klaver wil af van dit 'economisme' en pleit voor tien 'gamechangers': een CO2-belasting, investeringen in een duurzame energievoorziening, minder marktwerking in de zorg, inkoop van medicijnen door de overheid, hervorming van de bankensector (staatsbank, nuts- en zakenbanken), minder controle en meer bijverdienmogelijkheden in de bijstand, betere bescherming van werknemers, progressieve vermogensbelasting, aanpak van belastingontwijking, en een einde aan de toets- en afrekencultuur in het onderwijs.

Jesse Klaver laat in dit boek goed uitkomen wat hem persoonlijk drijft en hoe hij in de praktijk tegen het 'economisme' is aangelopen. Hij vindt er geen doekjes om en laat duidelijk zien waar hij voor staat en gaat. Het vijandbeeld dat hij oproept zal bij velen voor herkenning zorgen. Ik heb er nog wel wat vragen bij. Verliest Klaver zich niet in grootspraak? Hij schrijft dat niemand

het over 'economisme' had. Heeft hij dan niet geluisterd naar bijvoorbeeld Job Cohen, fractievoorzitter van de PvdA, die in 2011 poneerde dat het kabinet wel van alles de prijs wist, maar van niets de waarde? Hij heeft het over nieuw idealisme. Wat is nieuw? Zijn 'gamechangers' bevatten volgens mij weinig nieuws ten opzichte van de jarenlange inzet van onder meer de SP en GroenLinks zelf. Het vijandbeeld dat Klaver schept en waar hij allerlei vermeende misstanden aan toerekent, is goedkoop en riskant. Alsof zijn 'gamechangers' dan per definitie goed uitpakken. Hij vindt de royale Duitse subsidiëring van duurzame energieproductie door burgers navolgenswaardig. Beseft hij wel dat lagere inkomens niet in staat zijn hiervan te profiteren en dus op achterstand gezet worden? Hoe consistent is GroenLinks trouwens? Al jarenlang zet de SGP zich in voor eenverdieners die veel meer belasting moeten betalen dan tweeverdieners. Is dat rechtvaardig? Daar hoor ik de GroenLinks-er niet over. En de koopzondagen? Het zou de samenleving goed doen als ook hier sprake was van minder 'economisme'.

Tot slot vind ik dat Klaver nog een slag dieper mag gaan. Hij verwijt het 'economisme' dat lange termijn nadelen het af moeten leggen tegen het gewin op korte termijn. Waarom zou dit 'economisme', getypeerd als korte termijn denken, niet ook kunnen opduiken in de wereld van Klaver met een grote, ruimhartige overheid?

HM

Weten is meer dan meten Sprake makende opinie leiders over de economisering van de samenleving

Tobias Reijngoud

Uitgeverij Lias, Hilversum,
2014 (tweede druk)
ISBN 978 90880 30055
190 blz; € 18,95

De journalist Tobias Reijngoud interviewt in deze bundel uit 2012 veertien personen die elk op hun vakgebied goed thuis zijn. De interviews gaan over de vraag wat er verloren gaat wanneer geld, financieel rendement en marktwerking gaan overheersen bij het maken van keuzes. Ook wordt gezocht naar alternatieven voor het neoliberalisme.

In dit boek is 'economisering' het centrale begrip. Daarmee wordt bedoeld op de opkomst van het marktdenken en neoliberalisme, die met elkaar gemeen hebben dat ze geen intrinsieke waarden erkennen. Alles wordt gereduceerd tot het nut, gemeten in financieel rendement. Zo komt de filosoof Grahame Lock tot de uitspraak dat volgens het marktdenken pornografie waardevoller is dan Dostojevski, want pornografie verkoopt beter. De dominantie van deze denkwijze komt in allerlei sectoren voor. Zorginstellingen

gaan denken in zorgminuten in plaats van in aandacht voor de patiënt, waardoor de zorg verschaalt. Banken en bedrijven richten zich niet op wat hun klant nodig heeft of op de continuïteit van hun onderneming, maar hebben enkel oog voor maximalisering van hun winsten. Daardoor verwaarlozen ze hun zorgplicht voor de klant. En in het onderwijs worden instellingen afgerekend op het aantal afgestudeerden, waardoor kwantiteit belangrijker wordt dan kwaliteit. De diplomafabriek 'InHolland' vormde het bewijs van de perversiteit van deze financiële prikkel. Met alleen wiskunde in je pakket, kun je de krant niet begrijpen, zo zegt Jan Blok in dit boek.

Hebben de banken hun lesje geleerd door de financiële crisis van 2008? Volgens Peter Blom, directeur van de Triodosbank, is er bij de banken niets wezenlijk veranderd. Maar hoe zouden we het dan wel anders kunnen gaan aanpakken? Dat komt in dit boek helaas minder concreet uit de verf. De filosoof Hans Achterhuis, een scherp criticus van het utopische marktdenken, draagt hiervoor een aantal kernwaarden aan: gemeenschapselijkheid, wederkerigheid en herverdeling.

Het boek is vlot geschreven en geeft de lezer op hoofdlijnen inzicht in de schaduwzijden van het marktdenken. Maar de vraag blijft of een beter begrip tot een betere manier van denken en een meer verantwoorde handelwijze gaat leiden.

De kanarie in de kolenmijn

Marianne Thieme
en Ewald Engelen

2016, Amsterdam:
Prometheus
ISBN: 9789044630466
255 blz, € 19,95

Twee boeken in een band. Eigenlijk zijn het twee pamfletten met een duidelijke boodschap die in het volgende citaat tot uitdrukking komt: 'Het herrangschikken van de stoelen aan het dek van de Titanic is de meest heroïsche daad die fossiele politici zich kunnen voorstellen, elke oplossing die verder gaat dan dat wordt als onmogelijk en onrealistisch van de hand gewezen' (p. 127).

Marianne Thieme betoogt vanuit haar ecocen-

trisch wereldbeeld dat het helemaal niet goed gaat met de dieren, met onze aarde en dat het dus fout gaat aflopen met de mensheid als we niet meteen massaal aan de noodrem trekken. Daarbij word je als lezer verstikt onder een stapel over elkaar heen buitelandse argumenten, voorbeelden, uitkomsten van onderzoeken en wat niet al.

Wie denkt dat de SGP de enige bijzondere partij in de Tweede Kamer is, heeft het mis. Het lezen van dit boek verplaatst je in een totaal andere wereld. Thieme bekritiseert de idee dat de welvaart alsmoer moet groeien. Terecht, daarin kan de SGP haar zeker bijvallen. Maar haar mensbeeld is ecologisch: de mens is een onderdeel van de natuur, stamt af van de dieren en moet zich aan de natuur aanpassen om te overleven. De mens is geen in zonde gevallen kroonjuweel van de schepping met rentmeesterschap als opdracht. Daardoor wordt de toonzetting van de preek heel anders, veel krampachtiger en vooral jachtiger. Om een beeld te vormen: denk aan een hyperventilerend hijgend hert dat ternauwernood der jacht is ontkomen. Thieme beweert dat in haar politieke visie niet de mens met z'n kortetermijnbelang centraal staat. Maar als de hele politiek zich enkel en alleen moet richten op het in stand houden van onze aarde (met als eigenlijke reden dat de mens moet kunnen overleven), blijkt dat het toch om de mens draait en blijft de aarde zo plat als een dubbeltje. Daardoor is de toekomstvisie is geen hoopgevend en verlossend perspectief, maar een smalle tunnelvisie, waarin alles van menselijke inspanning afhangt. Geen zicht op een Jeruzalem dat dorpsgewijze bewoond zal worden.

We draaien het boek om om te gaan lezen wat Ewald Engelen schrijft. Hij is hoogleraar financiële geografie aan de UvA en heeft zich bekeerd tot het gedachtegoed van de Partij voor de Dieren. Engelen is niet alleen wetenschapper, maar

ook activist en publicist. Hij steekt zijn kritiek op o.a. TTIP en het Europese monetaire beleid niet onder stoelen of banken. Met een vlotte pen, soms kort door de bocht gaand, maakt hij duidelijk hoe dominant het economisch perspectief in politiek en samenleving is geworden. Mens, dier en milieu lijden onder onze collectieve competitiedrang. Engelen schetst hoe de zogenaamd vrije markt in elkaar steekt: achter het rookgordijn van een variëteit aan merken en producten verschuilen zich een paar monopolisten. Door schaalvergroting krijgen enkele bedrijven veel marktmacht, die zij misbruiken door invloed uit te oefenen op hen onwelgevallige politieke besluitvorming, zoals milieubeschermende maatregelen.

De eenzijdige focus op het groeicijfer van de economie kan Engelen niet bekoren. Mij ook niet. Maar Engelen wil dat het BNP wordt verlaagd door de milieuschade die bedrijven veroorzaken ervan af te trekken. Op dit moment is het zo dat de schade niet wordt verrekend, terwijl door het opruimen van de troep de economie groeit, volgens de CPB-modellen. Probleem is wel dat aan het berekenen van een 'groen BNP' allerlei methodologische mitsen en maren zitten. Want hoe waardeer je een bos of een boom? Of met liefde gegeven mantelzorg? En drijf je eigenlijk niet gewoon met de neoklassieke hoofdstroom mee als je die onbetaalbare waarde toch in een cijfer wilt uitdrukken?

Een ander punt van Engelen is dat we haast allemaal aan schuldverslaving lijden. Overheden, banken, bedrijven en particulieren hebben een torenhoge schuldenberg opgebouwd en nemen zo een enorm voorschot op de toekomst. En wanneer de economie in het slop geraakt, oefenen internationale organisaties, zoals de EU en het IMF, pressie uit op verschillende landen om hun economie te hervormen volgens kapitalistisch recept. Griekenland had veel beter de

drachme kunnen devalueren. Maar door het korset van de EMU was dat niet mogelijk. En de Grieken hebben nu een staatsschuld die ze feitelijk niet meer kunnen terugbetalen. Enfin, blijft wel staan dat de Griekse regering zichzelf in 2000 in de EMU heeft gemoffeld met dubieuze, misleidende adviezen van Goldman Sachs...

In plaats van het overheersende streven naar sneller, groter, hoger en meer bepleit Engelen een ander economisch en financieel beleid dat geschraagd wordt door drie pijlers: meer kleinschaligheid, minder schulden en meer oog voor kwaliteit.

De radicale boodschap in dit boek is vervat in twee duchtig striemende boetepreken van seculiere snit. Hoezeer kritisch denken over de hoofdstroom van de neoklassieke economie mij ook aanspreekt, het streven van de Partij voor de Dieren is niet minder onbijbels dan dat van liberalisme en sociaaldemocratie. Zeker, we mogen het milieu niet onnodig belasten. En voor dieren moeten we zondermeer goed zorgen. Dat zijn we als rentmeesters verplicht. Maar niet vanuit het verkrampende motief om te overleven, maar vanuit het bevrijdende motief dat het om Gods schepping gaat.

Crisis? Hoe het zover kon komen. De heilzame richtlijnen van de Bijbel

Ds. W. Visscher

Den Hertog, Houten, 2013
ISBN 97890 3312 5683
112 blz. € 12,90

Voordat ds. Visscher predikant werd, werkte hij als macro-econoom op het Ministerie van Volksgezondheid. De economische ontwikkelingen houdt hij nog altijd bij. En ook al is de Bijbel bestlist geen handboek voor de economie, Gods Woord bevat vele lessen over de omgang met geld en goed.

Opmerkelijk is dat ds. Visscher kanttekeningen plaatst bij het crisisgevoel in Nederland. Uiteraard erkent hij dat het voor mensen die hun baan verliezen of van wie het bedrijf failliet gaat, pijnlijk en zorgelijk is. Maar in z'n algemeenheid vindt hij 'crisis' een te zwaar of te groot woord voor de economische terugslag waarmee Nederland vanaf 2009 te maken kreeg. 'Crisis is

een Bijbels woord dat een zéér grote wending betekent; een keerpunt of oordeel waarbij het gaat over leven of dood. Maar je kunt toch onmogelijk zeggen dat wij, in onze verwarmde huizen, met onze koelkasten vol met eten in zó'n crisis leven?' Wat er volgens ds. Visscher aan de hand is, is dat we met z'n allen zeer onverstandig zijn omgegaan met ons verkregen goed. De schuldenberg is onverantwoord hoog geworden. En dat keert zich vroeger of later tegen ons. Of er nu sprake is van een echte crisis of niet, het kernpunt dat in dit boek aan de orde komt, is dat ieder mens tot bezinning en tot inkeer komt. We moeten de vraag eerlijk onder ogen zien: waar zijn we nu precies mee bezig en kunnen we zo wel doorgaan? 'Want als iedereen in deze wereld ons westerse consumptiepatroon zou willen volgen, is het gauw gebeurd met de natuurlijke hulpbronnen. Dat kán helemaal niet.'

In de afgelopen jaren zijn ook in de gereformeerde gezindte noties als soberheid en matigheid, aandacht voor het milieu en zorg voor de naaste behoorlijk weggezakt. Is het eigenlijk niet vreemd dat mensen in christelijke kring net zo overdadig leven als buiten die kring? Het beste-

dingspatroon van veel christenen (vakanties, mobiliteit, woning en voedsel) verschilt helaas nauwelijks van seculiere medemensen. De predikant noemt het een misvatting wanneer we menen dat Gods Woord alleen geestelijk is en niets zegt over aardse zaken. In de Bijbel staat juist heel veel over economie. Van Genesis tot Openbaring: overal wordt duidelijk hoe God wil dat Zijn christenen in deze wereld leven, ook in de omgang met geld en goed. Dat is: terughoudend, matig en sober, wat haaks staat op het dominante westerse denken van: haal eruit wat erin zit en zorg dat je een goed en luxueus leven leidt.

Ds. Visscher legt er de vinger bij dat christenen, ambtsdragers en gemeenteleden, de hele Bijbel

moeten laten spreken. Bekering is niet alleen in geestelijke zin nodig – al gaat dat wel voorop – maar die bekering komt tot uiting in ons handelen, ook in onze omgang met geld en bezit. We behoeven niet terug te verlangen naar de economische armoede en sociale misstanden van de 19e eeuw. Maar we mogen evenmin onze ogen sluiten en onze harten toesluiten voor het gegeven dat onze Westerse welvaart ertoe leidt dat talloze mensen elders in de wereld gebrek lijden.

Het boekje telt 17 korte hoofdstukken waaraan gespreksvragen zijn toegevoegd. Zeer geschikt voor een gesprek in huiselijke kring of op een SGP-bezinningsavond. De literatuurlijst wijst de weg naar verdere verdieping.

Het Geldweb. Een kritische blik op de economie van vandaag en op onszelf
W.J. de Potter

De Banier, Apeldoorn 2014
ISBN 97894 6278 0118
152 blz., € 9,95

Dit boek is heel toegankelijk geschreven en beoogt jongeren te bereiken, zodat zij leren kritisch te kijken naar welvaart, geld en goed en hun eigen consumptiegedrag. De auteur maakt duidelijk dat achter de zogenaamd neutrale feiten van de economie een wereld ligt van ideeën, overtuigingen, veronderstellingen en verhalen. Economie gaat over lonen en prijzen, over werken en werkloosheid, over schulden en pensioenen, over consumptie en reclame. En daarbij spelen waarden en normen een belangrijke rol. Vaak gaan we daar zomaar aan voorbij. We vin-

den teveel dingen vanzelfsprekend, terwijl ze dat beslist niet zijn. De auteur pleit ervoor om de heersende economische denkbeelden te toetsen aan Bijbelse waarden en normen..

Het boek is overzichtelijk ingedeeld in 14 korte hoofdstukken. Er komen thema's aan de orde zoals kapitalisme en bezit, individualisering en eigenbelang, waarde, geld en prijs, schulden en rente, werk en rust. Laten wij onze behoeften bepalen door de reclame? Of stellen we grenzen aan onze hebzucht? Hoe zit het met onze arbeids- en belastingmoraal? Hebben wij voldoende oog voor kwetsbare posities van armen en vluchtelingen? De auteur onderstreept de verantwoordelijkheid om behoeftige medemensen te helpen en verwijst daarbij naar veel Bijbelse voorbeelden en instructies.

Het lezen van dit boek deed me terugdenken aan het wat uitgebreidere boek 'Geboeid door geld en goed' dat A.P. de Jong, J. Koppelaar en H. de Vries begin jaren '90 schreven. (Het is vast

nog antiquarisch te verkrijgen). Zij signaleerden in de gereformeerde gezindte een spanning tussen materialisme en vreemdelingschap die er na de welvaartsstijging eind jaren '90 helaas alleen maar groter op is geworden. Het geldweb heeft ons meer verstrikt dan we misschien voor mogelijk houden. Alleen al daarom zou iedere SGP'er

– jonger èn ouder – dit boekje moeten lezen. De gespreksvragen aan het slot van elk hoofdstuk geven een goede aanzet om ons eigen denken, doen en laten kritisch te spiegelen aan de boodschap van de Bijbel en daarover met elkaar in gesprek te gaan. In twee woorden: dit een prikkelend en praktisch boek.

Economie draait niet om geld. Relaties als principe voor een nieuwe economie

Dirk Bezemer, Lans Bovenberg e.a.

Buiten en Schipperheijn (i.s.m. ForumC), 2015
ISBN 97890 5881 8690
96 blz. € 11,50

In dit boekje komen vier economen aan het woord die hameren op het aambeeld dat het in de economie niet draait om geld maar om relaties. Hoe kunnen we met elkaar het goede leven organiseren en wat is voor eenieder het goede leven? De auteurs Dirk Bezemer, Lans Bovenberg, Marcel Canoy en Helen Toxopeus werken dit in drie thema's uit: schuld, risico en delen. De redactiecommissie heeft ervoor gezorgd dat allerlei moeilijk vakjargon wordt vermeden, of in eenvoudiger taal wordt toegelicht.

Bezemer ziet schuld als een relatie tussen personen of tussen een bank en een persoon. Schuld kan constructief zijn: een ondernemer leent geld om zijn pas opgerichte bedrijf te financieren. Maar schuld kan ook destructief zijn, wanneer iemand zoveel leent dat terugbetalen niet meer mogelijk is. Vaak speelt geld in de economie een te grote rol, waardoor waarde beperkt wordt tot het financiële aspect. Bezemer toont zich kritisch over de financialisering van de

economie. Ook pleit hij voor bezinning op de plaats van geld in ons geestelijke leven.

Bovenberg betoogt dat de mens in staat is om risico's te beperken door relaties met anderen aan te gaan. Maar wie gefocust is op het uitbannen van risico's, vergroot juist de onzekerheid. Dit noemt Bovenberg de veiligheidsparadox. De menselijke weerbaarheid wordt groter als we investeren in het leren kennen van de ander en zo de bereidheid hebben om voor elkaar in te staan. Een praktisch punt dat Bovenberg bepleit, is het beperken van de huidige fiscale bevoordeling van vreemd vermogen ten gunste van eigen vermogen.

Canoy en Toxopeus analyseren de mogelijkheden van de nieuwe deeleconomie. U kent deze misschien van AirBnB, de Uber-taxi, SnappCar en Coachsurfing. ICT maakt het mogelijk om vraag en aanbod van particulieren eenvoudiger dan ooit bij elkaar te brengen. Maar het is niet alles goud wat er blinkt. Initiatieven worden niet alleen gevoed vanuit sociale motieven, maar duidelijk ook vanuit commerciële intenties. Of er dan nog sprake is van een eertijdige ruil in tijd, goederen of gebouwen, is de vraag. De grondige analyse van de auteurs over de verschillende vormen van delen en de kansen en gevaren daarvan voor de samenleving bieden aanknopingspunten voor verdere bezinning op dit thema.

De denklijn in het boekje sluit nauw aan bij het economisch denken in de christendemocratische traditie en de christelijk-sociale beweging.

De aantrekkelijkheid van het relationele denken is dat het voor ieder mens direct herkenbaar is. Als christen heb je daardoor meteen een 'common ground' met anderen die niet vanuit een Bijbels vertrekpunt de werkelijkheid benaderen. De beperking zit 'm in de horizontale oriëntatie. Dat relaties tussen mensen door de zonde grondig zijn en worden verstoord, wordt in dit boek niet gearticuleerd. In de verstoorde verhouding

tussen God en mens ligt de geestelijke kern van de problematiek, waardoor bijvoorbeeld de deeleconomie heel gemakkelijk kan 'ontaarden' in een parallel-economie die alle trekken vertoont van de commerciële mainstream. Deze kritische noot neemt beslist niet weg dat het relationele vertrekpunt zeer verrijkend is en behoedt voor een eenzijdige en beperkte economiebeoefening.

Op de rug van de tijger. Pleidooi voor een economie met een menselijk gezicht

Theo Salemink

Valkhof Pers Nijmegen 2015

ISBN 97890 5625 4452

192 blz, € 19,50

Een boek met oranje omslag waarop een tijger staat afgebeeld. Het kapitalisme met z'n vrije markt werd door de econoom Bob Goudzwaard vergeleken met een rit op de rug van een tijger. Die tijger gaat z'n eigen gang en kan ons ergens brengen waar we niet naar toe willen. Maar om nou tijdens de wilde rit eraf te springen, dat zou nog gevaarlijker zijn. En daarom klampen mensen zich vast aan de tijger in de hoop er tijdens de dolle rit niet af te vallen. Kunnen we die tijger een beetje temmen en bijsturen?

In zeven hoofdstukken bespreekt de auteur deze spannende vraag. Hij gaat daarbij in gesprek met een diversiteit aan denkers, zoals Milton Friedman, Karl Marx, Thomas van Aquino, Johannes Calvijn, Tariq Ramadan, Pankaj Mishra en Franciscus van Assisi. De auteur betoogt dat het temmen en bijsturen van de tijger door de politiek moet gebeuren, omdat de markt hiertoe

zelf niet in staat is. Salemink wijst het neoliberale standpunt af dat stelt dat de markt het meest sociale verdelingsmechanisme is. Het neoliberalisme wortelt evenzeer in een ethische visie of moreel geladen opvatting, net zoals andere politieke visies dat doen. Kortom: voor bijsturing van de markt is ethiek onmisbaar. Maar de vraag is waar we die ethische opvattingen vandaan halen? Wat zijn betrouwbare bronnen?

De Bijbelse openbaring als bron zal christenen aanspreken, maar wordt in onze westerse samenleving niet geaccepteerd door de meerderheid. De auteur bepleit daarom een inclusieve benadering, waarbij alle morele tradities een inbreng hebben. Van iedere traditie die in dit boek aan de orde komt, probeert de auteur de bruikbare kern te vatten. Zo ontleent hij aan het socialisme de kern dat mensen die onderdrukt worden het recht hebben op het plegen van verzet (door te staken, door opstand of revolutie). Van Thomas van Aquino leert Salemink het principe dat ieder mens – geschapen naar het Beeld van God - recht op leven heeft. Daaruit volgt dat rijkdom dient om alle mensen in het leven te houden. En zo legt Salemink een ethische grondslag onder de verzorgingsstaat.

Zichtlezers zal vermoedelijk het hoofdstuk over Calvijn het meest triggeren. De kernnotie die Salemink van Calvijn oppakt (met dank aan Goudzwaard), is dat de aarde niet het eigendom is

van de mens, maar dat de mens een rentmeester is en zich over zijn handelen en nalaten moet verantwoorden. Dat maakt het exploiteren of uitputten van natuurlijke rijkdommen tot een ongeoorloofde bezigheid. Beter is een economie te realiseren die afziet van (welvaarts)groei. De aarde verdraagt een groei van 2 à 3 procent per jaar gewoonweg niet. Dit is echter een moeizaam verhaal dat een zware morele argumentatie vergt om te overtuigen. Omdat zo ongeveer iedereen gelooft dat economische groei noodzakelijk is en goed is voor iedereen.

De auteur vindt dat het na een kwart eeuw neoliberale hegemonie hoog tijd wordt voor een ander verhaal. Meer nog: een nieuw gesprek. Saleminck pretendeert niet de oplossing of het verhaal te presenteren. Het gaat hem om de omgang met de moderne economie vanuit een moreel perspectief, vanuit de vraag naar goed en

kwaad voor gewone mensen (p. 182). De economie dient een menselijk gezicht te krijgen.

Het boek is erg boeiend vanwege de veelheid aan verrassende inzichten die de historicus en theoloog Saleminck weet op te diepen. Politiek gezien is mijn waardering wat gematigder, omdat de auteur sterk opteert voor socialistische en groene politiek en staat en markt als een tegenstelling ziet. Mijns inziens is een conservatieve benadering te verkiezen, die het primaat minder bij de politiek legt en meer bij de samenleving. Want net zoals de markt, kan ook de politiek een ongetemde tijger worden - of eerder een onhandelbare olifant die de porseleinkast van deze aarde verstiert. Versterking van datgene wat niet tot de markt en niet tot de overheid behoort (denk aan gezinnen, scholen, kerken, particuliere organisaties) is mijns inziens een onderbelichte optie in dit overigens mooie en goed verzorgde boek.

Vergeten vragen.
Humanisme in
economisch-
theologisch
perspectief
Roelf Haan

Uitgeverij Skandalon 2016
 ISBN 9789492183194
 247 blz; € 22,95.

In 2012 verscheen dit boek in het Engels onder de titel *Theology and Economics – The hermeneutical case of Calvin today*. De Nederlandse versie telt twee hoofdstukken meer: over economische doelstellingen en over de verandering die zich volgens Jacques Ellul (1912-1994) de afgelopen eeuw voltrekt in de verhouding van techniek en economie.

Roelf Haan maakt zich bezorgd erover dat de economische wetenschap zich meer bezig lijkt te houden met haar eigen denkmodellen dan met het economisch welzijn van mensen. Is de mens ondergeschikt aan de economie zoals die functioneert? Of dient de economie de mens? Voor een zoektocht naar antwoorden gaat Haan te rade bij twee niet-economen die over de economische actualiteit veel te zeggen hebben door de manier waarop zij de wereld zien en zich daarin een houding bepalen: de theoloog Johannes Calvijn (1509-1564) en de socioloog Jacques Ellul (1912-1994).

In dit boek ligt het accent op het gedachtegoed van Calvijn. Daarbij moeten we bedenken dat Calvijn geen systematisch theoloog was, maar jurist van professie. In zijn Institutie toont Calvijn meer een pastor en een pedagoog te zijn. Hij pendelt voortdurend heen en weer tussen de

Bijbelse verhalen en de dagelijkse ervaringen. Zo duidt hij de grote veranderingen in zijn tijd. In de wanorde van die tijd (met vele vluchtelingen!) zoekt Calvijn niet naar nieuwigheden, maar naar herstel van de orde en het gemeenschapsleven. Baanbrekend was Calvijns standpunt dat rente geoorloofd is. Calvijn rekende af met het uitgangspunt dat geld onvruchtbaar is (Aristoteles). Hij vond het geoorloofd dat wanneer iemand geld leende om in een bedrijf te investeren, daarvoor rente werd gevraagd en betaald. Tegelijk verbond Calvijn hieraan allerlei strakke condities om ongeoorloofd gebruik tegen te gaan. Zo mogen schulden niet worden afgewenteld op werknemers of toeleveranciers. Verder is het vragen van rente van arme mensen die dat nooit terug kunnen betalen in strijd met de Bijbelse geboden.

Een ander origineel, maar Bijbels inzicht van Calvijn betreft de waardering van de menselijke arbeid. Terwijl Luther het beroep van handelaar diskwalificeerde, oordeelde Calvijn dat elk beroep een goddelijk beroep is. Arbeid maakt het een mens mogelijk om in de samenleving te functioneren. Het stelt iemand in staat om in zijn levensonderhoud te voorzien en om behoeftige mensen bijstand te verlenen.

Volgens Haan betoogde Calvijn dat alle mensen in de economie van elkaar afhankelijk zijn. God heeft ons als mensen met elkaar verbonden in het verband van een familie, een stads- of een dorpsgemeenschap. In de Bijbel staat dat God

de weduwe, de wees en de vreemdeling beschermt, omdat zij buiten die 'normale' verbanden dreigen te vallen. Daarom zijn zij in de Bijbel de meest kwetsbaren en de mate van hun bescherming vormt een indicator voor de kwaliteit van de gemeenschap. Uiteraard kan er in een gemeenschap rijkdom bestaan, mits er tegelijkertijd het besef is dat, wanneer God ons meer goederen geeft dan we voor eigen gebruik nodig hebben, we deze goederen inzetten voor de behoeftigen. Calvijn spreekt van diefstal als rijkdom ten koste gaat van andere mensen.

Helaas herinterpreteert Haan het Bijbelse denken van Calvijn in humanistische zin, door bijvoorbeeld de volgende zin uit het bredere verband van Calvijns gedachtegoed te lichten: 'God heeft alle mensen in beweging willen brengen in de richting van de armen.' In het kader van het bevorderen van gerechtigheid en het bestrijden van onrecht hebben we Calvijn zeker aan onze kant. Maar Haan gaat mijns inziens te ver wanneer hij dit associeert met de bevrijdingstheologie.

In mijn optiek is daarom het meest waardevolle van deze publicatie van Haan dat hij uitgebreid citeert uit het proefschrift van de Zwitserse theoloog André Biéler uit 1959, *La pensée économique et sociale de Calvin* (Het economische en sociale denken van Calvijn). Hierdoor maakt hij en passant dit mooie werk toegankelijk voor lezers die het Frans niet zo goed machtig zijn.

JAS

In deze boekenschap staan drie recensies van boeken die te maken hebben met de manier waarop christenen in het leven staan en het leven waarderen. Is individuele zelfbeschikking ons uitgangspunt of benaderen we levensvragen vanuit bijbelse vooronderstellingen? En hoe communiceer je over het christelijk geloof in een seculiere samenleving op een manier waarmee je anderen weet te bereiken en te raken?

Mr. Corry-Anne van der Tang-Everse

Bezinning op ethiek en getuigenis

Wat is goed?
Medische ethiek voor elke dag
 Esmé Wiegman-Van Meppelen Scheppink (red.)

Buiten & Schipperheijn,
 Amsterdam, 2015
 ISBN 97890 5881 8539
 232 blz., € 15,00

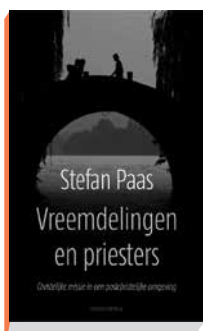
In dit nieuwe boek geeft de Nederlandse Patiënten Vereniging (NPV) handreikingen om het gesprek aan te gaan over de ethische kant van het leven. Want die kant zit aan veel alledaagse dingen; niet alleen aan het begin of het einde van het leven. Op een toegankelijke wijze worden onderwerpen als orgaandonatie, gezinsvorming, eenzaamheid en verzekeren naast abortus, vruchtbaarheidsmethoden en euthanasie behandeld. Vanuit de eerste paar hoofdstukken, waarin een ethisch raamwerk wordt opgezet,

worden nuttige richtlijnen gegeven voor het denken over de waarde van het leven en over gezondheid.

Politiek actueel is het vraagstuk van orgaandonatie. De vraag is waartegen je 'geen bezwaar' zou moeten hebben; tegen donatie bij leven, bij hersendood voor overlijden of na overlijden? De laatste uren voor het overlijden zijn vaak cruciaal voor de familie en orgaandonatie bij hersendood kan het afscheidsproces verstoren. Lichamelijke integriteit en naastenliefde zijn belangrijke begrippen in de discussie, die door christenen verschillend worden uitgelegd en toegepast. Terechte vragen zijn wat een daad van naastenliefde betekent als dat buiten bewustzijn wordt

gedaan en wat lichamelijke integriteit nog inhoudt als je er niets meer van voelt. De tekst en de gespreksvragen zijn een goede handleiding voor de lezer om een mening over dit onderwerp te vormen.

Het is jammer dat het hoofdstuk over de plaats van lijden in onze cultuur aan het einde van het boek is geplaatst en dat dit onderwerp slechts kort wordt behandeld. De drang om dit lijden te vermijden of zoveel mogelijk te verzachten verklaart in veel gevallen waarom mensen zo snel naar onomkeerbare middelen grijpen. De politieke discussie kan worden geholpen door vooronderstellingen over lijden en leven bloot te leggen en daarover met elkaar in gesprek te gaan.

Vreemdelingen en priesters. Christelijke missie in een postchristelijke omgeving

Stefan Paas

Boekencentrum, Zoetermeer, 2016

ISBN 97890 2397 0446

252 blz., € 19,90

De seculiere samenleving stelt ons voor uitdagingen. In het bijzonder voor de uitdaging hoe we onze omgeving kunnen bereiken met het Evangelie. Door de moderne tijd valt de formeel-christelijke samenleving uiteen. De kerk moet daarop reageren en vanuit verschillende kerkmodellen is de reactie ook verschillend. Paas ontleedt diverse missionaire stromingen en laat zien dat alle stromingen onmiskenbaar kinderen van hun tijd zijn, ook al verwijt men elkaar over en weer 'marxistisch' of individualistisch' te zijn. Tegelijkertijd heeft elk model een terecht missionair punt waarvan we kunnen leren.

Denkers in termen van de volkskerk richten zich met name op de bekering van de cultuur, terwijl anabaptistisch gekenmerkte stromingen zich richten op individuele bekeringen. Het volkskerkmodel heeft veel aandacht voor politieke en maatschappelijke structuren en ziet graag dat de wetten en symbolen van de natie 'christenheid' uitstralen: het randschrift op de euro, het ambtsgebed en de zondagsrust zijn voorbeelden daarvan. Tegelijkertijd gaan deze kerken rekkelijk om met lidmaatschap en neemt men elkaar niet de maat over 'ware' bekeringen. Dit oude, hervormde denken heeft onmiskenbaar een stempel gedrukt op de SGP. Ondertussen is het cultuurtransformerende element ook aanwezig, mede onder invloed van Amerikaanse theologen als Timothy Keller, dat niet is gericht op behoud van het kerkelijk instituut, maar op de aanwezigheid van de individuele christen in alle lagen van de maatschappij om die van binnenuit te hervormen. De bijdragen van de SGP aan de Algemene Beschouwingen zijn doorgaans gericht op een laagdrempelige toepassing van een boodschap 'die goed is voor de hele samenle-

ving'. Het streven naar een meerderheidspositie van de 'Christenheid', is volgens Paas geen goed missionair doel en ook niet in lijn met het Nieuwe Testament: 'Een meerderheidspositie van de kerk is een uitzondering, en vaak is het een gevaarlijke uitzondering' (p. 82). Denken vanuit de minderheidspositie van de kerk in termen als 'een kleine kudde' heeft volgens hem missionair veel betekenis, vooral omdat de gemiddelde Europeaan geen enkele sympathie kan opbrengen voor een kerkelijke ambitie naar macht en overheersing. Maar hoe dan wel?

Volgens Paas zijn er drie elementen essentieel, namelijk 1) respecteer het verschil tussen de kerk en de wereld, 2) neem genoegen met je minderheidspositie en jaag geen machtsuitbreiding na en 3) het gaat om een persoonlijk geloof, niet om een sociaal wenselijke keuze; de kerk 'is' voordat zij 'doet'. Voorwaarden daarvoor zijn dat een christen priester (onderdeel van de christe-

lijke gemeenschap) en vreemdeling ('een vriendelijke stem met een kwetsbaar getuigenis') is. Het is duidelijk hoe we ons kunnen opstellen, maar wat dan de inhoud van dat kwetsbare getuigenis is, blijft wat in het midden. Inhoudelijk heeft onze cultuur haar eigen vragen, die ook door godsdienst beantwoord kunnen worden.

Dit boek ontmaskert veel missionaire oneliners en geeft inzicht in het ontstaan van verschillende stromingen en ideeën over een christelijk Nederland en de houding ten opzichte van secularisering. Het toont de urgentie aan van de aanwezigheid van christenen in de maatschappij, maar zeker ook in de kerk zelf. Voor SGP'ers is het denken in modellen erg verhelderend, maar een keuze voor het ene model boven het andere zal in de praktijk lastig zijn. Politiek bedrijven blijft altijd een combinatie van inhoudelijke waarheid, communicatieve aantrekkelijkheid en persoonlijke betrouwbaarheid.

**Lof der onvolmaaktheid.
Waarom zelfbeschikking
niet genoeg is om goed
te leven en te sterven**

**Gerbert van Loenen en
Christa Anbeek**

Ten Have, Utrecht, 2015

ISBN 97890 2590 4272

160 blz., € 17,50

Gerbert van Loenen wist dat er iets miste in het euthanasiedebat van de laatste jaren, maar wat? De sterke framing in termen van zelfbeschikking

en waardige dood vertellen volgens hem maar het halve verhaal. Want niemand sterft alleen. Er zijn altijd nabestaanden die onvermijdelijk zullen rouwen. Hij verwijt de media het debat eenzijdig te voeren en loopt tal van televisie-uitzendingen langs. De verbondenheid tussen mensen en de leegheid die een zelfdoding achterlaat, worden niet vaak benoemd, maar hij brengt het onder woorden. Daarvoor interviewt hij veel mensen die euthanasie van dichtbij hebben meegemaakt en verwerkt zijn eigen ervaringen. Dit boek is een aanvulling op het debat en een aanrader voor iedereen die zoekt naar nieuwe begrippen voor een oude discussie.

Mededeling over digitale verzending factuur

Zoals u waarschijnlijk weet, verdwijnt binnen enkele jaren de acceptgiro. Dat betekent dat het SGP-bureau (en dus ook de Guido de Brès Stichting) een andere mogelijkheid zoekt voor de inning van de abonnementsgelden van Zicht en de donaties voor de stichting. Via de Rabo-bank zijn we in contact gekomen met een bedrijf dat gespecialiseerd is in het digitaal verzenden van betaalopdrachten. De afgelopen maanden hebben we hiermee een proef gedaan. In 2017 willen we hieraan een vervolg geven. Concreet betekent dit dat wanneer wij beschikken over uw e-mailadres, u in 2017 per e-mail het verzoek krijgen om uw abonnement op Zicht of uw donatie te betalen. Dit gebeurt dan via een link waarmee direct via iDeal kan worden betaald. Het blijft mogelijk overbetalingen te doen. En zoals u weet, stellen wij die zeer op prijs!

Wie niet beschikt over internet en email, krijgt de factuur voor het abonnementsgeld of de donatie nog steeds per post toegezonden.

Mocht dit bericht aanleiding geven tot vragen, wilt u deze dan aan ons kenbaar maken via wi@sgp.nl of per telefoon 010 7200 785.

VAN STAVEREN
Begrafenisverzorging

Met aandacht, zorg en respect
Gouda en omstreken

(0172) 23 33 38

Wij verzorgen alleen begrafenissen
Vraag vrijblijvend het boekje "Mijn laatste wens" aan.
info@vanstaverenbegrafenisverzorging.nl

**VOOR EEN GOED BOEK
NIET LANG OP ZOEKI**

Boekhandel R. van der Meijden
Nedereindsestraat 7 – 4041 XE Kesteren
Tel. 0488-482226 (Bgg. 0488-482134)
Email: info@vdmeijden-boekhandel.nl

Maandags gesloten

True price - sociaal berekend

Raj Patel schreef in 2011 een boekje *De waarde van niets, waarom alles zo veel meer kost dan we denken*. Hij opent met een quote van Oscar Wilde: 'Tegenwoordig kennen mensen van alles de prijs, maar van niets de waarde.' Hij betoogt dat het een misvatting is om de prijzen van artikelen te beschouwen als een manier om de wereld te waarderen. Kunnen we niet zorgvuldiger nagaan waar de producten vandaan komen? Zouden we niet andere keuzes maken als de echte kosten werden doorberekend? En moeten we alles wel in cijfers meten?

Terecht zijn er grote bezwaren om alle transacties in de samenleving uit te drukken in geld. In 1970 schreef de econoom Goudzwaard: 'De theorie kan en mag daarom niet pretenderen, dat zij geleden gezondheidsverliezen, beschadigingen van flora en fauna, veroorzaakte sterfgevallen en verstoringen van het landschap alle adequaat in economische noemers – zoals het geld – uitdrukken kan. Doet zij dit toch, dan treedt als vanzelf een 'denaturering' van de theorie op: dan gaat de gekozen geldstandaard fungeren als de grondnoemer waartoe de gehele werkelijkheid kunstmatig wordt teruggebracht.'

Binnen de traditionele accounting hanteert de hoofdstroom een *monologische* benadering. Men staat geen 'verschil van inzicht' (politiek) toe. Men denkt dat financiële rapportages zo een allesomvattende 'waarheid' presenteren. Onterecht, want ze bieden geen mogelijkheid om maatschappelijke waarde, die kan fluctueren door verschil van waarderingsgrondslag, te presenteren. Het is dus nodig om breder te kijken dan alleen naar financieel rendement. Anders zitten we vast in de 'rendementsfilosofie van de monocultuur' (Cool & Praag, 2001).

'Social accounting' is het voertuig om democratische argumentatie en interactie te voeden met maatschappelijke rendementscalculaties. Maatschappelijke waarde is dan geen resultaat van een berekening van een expert met 'het juiste, ware antwoord', maar het faciliteren en verbreden van het debat over de maatschappelijke uitkomsten. Daarbij bestaat geen 'neutrale' waardering en berekening. De maatschappelijke verandering hangt af van de sociale interactie tussen de waarden en interesses van mensen. De SGP moet 'social accounting' en 'maatschappelijk impact'-denken introduceren. Dan kan zij het politieke debat en de analyses breder trekken dan bijvoorbeeld een discussie over koopkrachtplaatjes.

Henk Kievit, adviseur redactie

Zicht

- Zicht, 42e jaargang (2016) nr. 3
- ISSN 0167-2150
- Het tijdschrift Zicht is een uitgave van de Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Zicht stelt zich ten doel de bevordering van een wetenschappelijk verantwoorde benutting van actuele politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, in het licht van de bijbelse grondslagen en reformatische levensbeschouwing. Het tijdschrift is opiniërend en thematisch van karakter.

Redactie

- H. Kik
- Ir. J. Maljaars
- B. Provoost MSc
- Drs. J.A. Schippers (secretaris en eindredacteur)
- Mw. mr. C.A. van der Tang-Everse
- H. van Vliet
- Dr. K. van der Zwaag (voorzitter)

Adviesraad

- Ing. J.J. van Burg MSc
- Mw. E. Abbey-van Doorn MA
- Mw. R.A. Heijboer
- Drs. A.I. Hoozeveld
- J.M. ten Hove MA
- Dr. ir. H. Kievit
- Drs. J.D. Veldman
- Drs. P.J. Verheij RA

Redactieadres

Wetenschappelijk Instituut
voor de SGP
Dinkel 7, 3068 HB Rotterdam
E-mail: wi@sgp.nl
Internet: www.wi.sgp.nl

Bestuur Guido de Brès-Stichting

- Dr. R. Bisschop
- Dr. ir. J.S. van den Brink (secretaris)
- Dr. A. Goudriaan
- Mr. A. Klaassen (voorzitter)
- Ir. L. de Knecht
- Dr. J.J. Meeuse
- Mw. dr. M. Verduijn
- Prof. dr. ir. W. de Vries
- J.J. Zoeteman RA (penningmeester)

Bijdragen en auteursrechten

- Lezersbijdragen zijn van harte welkom. Graag vooraf auteursrichtlijnen en informatie over het redactiebeleid opvragen via het redactieadres.
- De auteursrechten voor de bijdragen in dit tijdschrift berusten bij de uitgeefster. Auteurs schrijven op persoonlijke titel.
- Aanbevolen citeerwijze: Zicht, 2016-3, p. 1

Recensies

- Boeken ter recensie zenden aan het bovengenoemde redactieadres.
- Ter recensie aangeboden boeken worden niet geretourneerd.

Abonnementenadministratie

- Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
t.a.v. Simone Paul-Cammeraat
Dinkel 7
3068 HB Rotterdam
telefoon 010-7200785
E-mail: wi@sgp.nl
- IBAN: NL93 INGB 0000 526 317
t.n.v. administratie Zicht te Rotterdam

Abonnementen

- De prijs voor een jaarabonnement bedraagt € 21,50 (vier nummers); studenten/SGP-j leden € 12,50. De prijs van een los nummer is € 7,00 (excl. verzendkosten).
- Guido-donateurs zijn automatisch abonnee van Zicht. De minimumdonatie bedraagt € 50,00 per jaar; studenten/SGP-j-leden € 25,00. Naast het tijdschrift Zicht ontvangen donateurs alle overige publicaties van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Een abonnement kan elk kwartaal ingaan. Abonnementen en donateurschappen worden jaarlijks automatisch verlengd, tenzij voor 1 december een schriftelijk bericht van opzegging bij de administratie is ontvangen.

Advertenties

Advertentierieven zijn op aanvraag beschikbaar.
E-mail: wi@sgp.nl

Vormgeving en druk

Grafisch centrum De Toren BV
te Nijkerk

Guido de Brès-Stichting

Wetenschappelijk Instituut SGP

u zoekt...

EEN RECLAME-
BUREAU
DAT BEGRIJPT
WAT U
BEDOELT

denk creatief
concept / creatie

u zoekt...

ideeën
vertaald
in

drukwerk

onderscheidend

drukkerij

AMV

T (0318) 48 40 74
info@drukkerij-amv.nl
www.drukkerij-amv.nl

Laat alles wat geen geld kost verdwijnen en we zullen er achter komen dat rijk en gelukkig zijn niet automatisch samen opgaan.

Eline van den Bosse

Lees het hele artikel op **pagina 18**

Guido de Brès-Stichting

Wetenschappelijk Instituut SGP

www.wi.sgp.nl